

TANULMÁNYOK

Konrád Miklós

VALLÁSVÁLTÁS ÉS IDENTITÁS

A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában

„Itt-ott magasabb hullámokat vet a zsidógyűlölet árja — írta az 19. századot búcsúztató cikkében Blau Lajos, a *Magyar Zsidó Szemle* szerkesztője és a Rabbiképző Intézet tanára —, a kihalt vallásos vakbuzgóság helyébe a fajelméletet, a természeti vakbuzgóságot tette, de ez az egész jelenség nem lehet egyéb, mint időleges visszaesés, a milyen a kultúra haladásában nem ritka tünet. Sokkal aggasztóbb a zsidóság jövője szempontjából a belső ziláltság, a mely rajta erőt vett. A mohón felvett európai kultúra száz sebet ütött rajta. [...] A modern szellem hatása alatt a zsidó eszményi gondolkozás anyagivá változott és hite, ősi öröksége iránt, közönyössé. A vallásos hűtlenség, mely az apák között feltűnést keltő ritkaság volt, gyakorivá vált. [...] Némi jogosultsággal lehet a XIX. századot a »kikeresztelkedés századának hívni.«¹

A vallási közöny feletti kesergés régi nóta volt, a zsidó kitérés ily hangsúlyos előtérbe helyezése viszont egy új korszak nyitánya. Az akkulturálódó zsidóság körében tapasztalható, a premodern korhoz képest jóval nagyobb arányú kitérés persze Magyarországon sem volt új keletű jelenség, de csupán ekkorra vált a zsidósága iránt elkötelezett, a közéletben zsidóként felszólaló neológ értelmiség egyik legfőbb aggodalmának tárgyává.

Ennek részben minden bizonnyal az volt az oka, hogy a 19. század utolsó éveitől a kitérések éves száma hirtelen megugrott, 1900-ban kétszer, a következő évben majdnem két és félszer annyi zsidó keresztelkedett ki, mint 1896-ban.² Ám a lényeg nem a számokban rejlett, aminthogy a neológ értelmiséget sem vigasztalta, hogy a magyarországi zsidók arányosan még így is kevesebben tértek ki, mint német, cseh, vagy még inkább bécsi hitsorsosaik.³ E tény a neológ értelmiség nem mulasztotta hangsúlyozni,⁴ de aggodalmán ez mit sem változtatott. A kitérés alapvető — és alapvetően új — jellegzetességét tekintve a helyzet ugyanis azonos volt: míg az európai askenázi közösségekben a felvilágosodással kezdődő új érárt megelőző századok során a (nem kényszerből történő) kitérés legszembetűnőbb társadalmi vonása elszigetelt jellege volt,⁵ az emancipáció korában a ki-

¹ [Blau Lajos]: A letűnő évszázad. *Magyar Zsidó Szemle* 17. (1900) 1–3.

² Zeke Gyula: Statisztikai mellékletek. In: Hét évtized a hazai zsidóság életében. I–II. köt. Szerk. Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990. I. köt. 194.

³ Konrád Miklós: Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel. *Történelmi Szemle* 49. (2007) 381–382.

⁴ Szabolcsi Miksa: Beszámoló. Egyenlőség, 1911. jún. 25. 6.

⁵ Jacob Katz: *Exclusiveness and Tolerance: Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*. [1961.] Springfield (N. J.), Behrman House, 1983. 67.

keresztelkedés, országoktól függően eltérő időben, Magyarországon a 19. század végére, a modern zsidó lét integráns részévé vált, Todd Endelman kifejezésével élve, „az új viszonyokra és nyomásokra adott zsidó válaszok spektrumának egyik végén helyezkedett el, s nem azon kívül”.⁶

Az önként választott kitérés mint elterjedt társadalmi jelenség az emancipált zsidóság korának szülöttje volt, a zsidók integrációja előtt fennmaradó akadályoknak és a modern zsidó identitás válságának legszembetűnőbb szimp-tómája. Szükségszerű előfeltétele a zsidóságtól való elidegenedettség, alapvető oka a zsidókat továbbra is sújtó negatív megkülönböztetés volt. Az előbbi lehetővé tette azt, amit az utóbbi kiváltott: „Miért tűrjék a folytonos lealázást, jogtalanságot és mellőztetéseket”, tette fel a költői kérdést egy rövid életű felekezeti lap 1882-ben azon fiatalokat illetően, akiknek, vélte a hetilap, zsidóságuk nem jelent már egyebet, mint az „antiszemita mocskolódásai”-nak kényszerű elviselését?⁷ Azokban, akik, amint írta Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* főszerkesztője 1890-ben, „már mit sem tudnak a zsidóságból, hacsak azt nem, hogy útjukat állja”,⁸ a kikeresztelkedés gondolata szinte óhatatlanul felvetődött. A kitérés ekképpen megkérdőjelezte mind az asszimilációval párhuzamban harmonikusan fenntartható zsidó önazonosság eszméjét, mind a szakmai előmenetelnek és társadalmi befogadásnak a vallási hovatartozástól független liberális ígéretét.

I. A kitérés és a kitértek jelentősége

A zsidó vallásváltások statisztikai számonkötésének kezdete, vagyis 1896, és a világháború kitörése között áttért 8452 zsidó elenyészőnek tűnhet az 1910-ben 911227 főt számláló magyar zsidósághoz képest.⁹ A két számadat összevetése azonban nem vezet sokra. Ahhoz, hogy felmérjük a kikeresztelkedettek arányának tényleges jelentőségét, a kitértek számát a zsidóságnak csak azon rétegéhez van értelme viszonyítani, akik eléggé eltávolodtak zsidóságuktól ahhoz, hogy a kitérés mint lehetséges opció egyáltalán felmerülhessen.¹⁰ Ez lényegében kizárja nem csupán a magyar zsidóknak a századfordulón egyharmadát-felét kitevő ortodox zsidóságot, hanem a kisvárosok, falvak neológ közösségeinek szerény tagjait is, akik életmódjukban 1900-ban is jóval közelebb álltak az akkulturált, vallásideológiai szempontból mérsékelt ortodoxiához, mint a Lipótvároshoz. A viszonyítási alap valójában az akkulturált zsidók körén belül is tovább szűkítendő, e réteg azon relatív kis számú tagjaira, akik olyan — hivatalnoki, értelmiségi — pályákon működtek, ahol a kitérés potenciális előnnyel kecsegtetett, olyan társadalmi pozícióban voltak, ahol a (beházasodással párosuló) kikeresztelkedés utat nyit-

⁶ Todd M. Endelman: Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw: A Quantitative Analysis. *Jewish Social Studies* 4. (1997: 1. sz.) 31.

⁷ Gr.: Van-e szükségünk zsidó lapra? Szombati Újság, 1882. jan. 14. 18.

⁸ Sz. M.: A „haladó” vidék IV. *Egyenlőség*, 1890. aug. 15. 3.

⁹ Zeke Gy.: Statisztikai mellékletek i. m. 187., 194.

¹⁰ Peter Honigmann: Jewish Conversions – A Measure of Assimilation? A Discussion of the Berlin Secession Statistics of 1770–1941. In: Leo Baeck Institute Year Book 34. (1989) 3–39.; Todd M. Endelman: The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography. *Modern Judaism* 11. (1991: 2. sz.) 204–205.

hatott a hagyományos elit köreibe való befogadás felé, illetve elérték a kulturális asszimilációnak azt a fokát, ahol egyesekben felébredhetett a „magyarsággal” illetve a „keresztény kultúrkörrel” való azonosulási vágyból fakadó kitérés gondolata.

A neológ értelmiséget nem is a kitérés számbeli aránya foglalkoztatta elsősorban, mint inkább a kitértek személye, társadalmi profilja. A 27 éves Füre-di Arthur, törvényszéki joggyakornok, vagy a 37 éves Tolnai Ödön, pénzügyminiszteri számvevő kikeresztelkedéséhez képest, hogy csak két példát említsünk a *Budai Izraelita Hitközség* havi értesítőjében 1911-től megjelent kitérők névsorából,¹¹ a neológ értelmiségben összehasonlíthatatlanul nagyobb aggodalmat váltott ki egy Lévay Henrik, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság vezérigazgatójának áttérése.¹²

„Ne szépítgessük a dolgot — írta az etnográfus Strausz Adolf 1900-ban —, hanem ösmerjük be, hogy éppen azok a családok, melyek vagyoni helyzetüknél és társadalmi állásuknál fogva díszei és védelmezői lehetnének a zsidóhitű magyarságnak, cserbenhagynak bennünket.”¹³ A zsidó gazdasági és kulturális elit köreiben a neológ értelmiség percepciója szerint mindinkább terjedő „hitehagyás” a századforduló éveitől kezdve a felekezeti kiadványok folyamatos panaszáának tárgyává vált: „Majd erről, majd arról halljuk — írta Singer Bernát szabadkai főrabbi 1904-ben —, hogy meghajtotta fejét a keresztvíz alá; nem szabad örülnünk hitfeleink emelkedésének, kitüntetésének, mert minden emelkedés távolabb viszi őket tőlünk. Akik büszkeségeink voltak, szegényünk-ké lettek. [...] A szellemi és vagyoni arisztokrácia tekintélyes hányadát elveszítjük.”¹⁴ A témáról elmélkedő szerzők számára nem volt kétség: a „zsidók felsőbb rétegei”, állította 1907-ben Radó Sámuel, a Magyar Távirati Iroda vezetője, a kitérésben látják a „zsidó-kérdés” megoldását.¹⁵ 1917-ben az író és országgyűlési képviselő Farkas Pál már „majdnem törvényszerű”-nek vélte, miszerint „azon zsidók, akiknek vagyonuk vagy jövedelmük egy bizonyos összeget elért, automatikusan vallást változtatnak”¹⁶

Tény, az áttérőknek a századfordulótól 1916-ig nagyjából stabil, évente átlagosan 482 fős kontingense 1917-ben hirtelen megugrott, az egy évvel korábbi 463 kitéréshez képest ekkor 677-en hagyták el a zsidó vallást. Csakhogy cikke megírásának pillanatában Farkas Pál ezt még nem tudhatta, ráadásul a kitéré-

¹¹ Hitehagyottak. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője 2. (1911: 3. sz.) 9–10.

¹² *Pápai Béla*: A kitérés útja. Egyenlőség, 1896. júl. 10. Melléklet. 5. Az 1868-ban nemességet kapott, 1886-ban a főrendiház tagjává kinevezett 70 éves Lévay kitéréséről az egész sajtó beszámolt. L. pl. Lévay Henrik megkeresztelése. Budapesti Hírlap, 1896. júl. 15. 6.; Főrendi kikeresztelkedés. Pesti Hírlap, 1896. júl. 5. 11.; Lévay Henrik megtérése. Saját tudósítónktól. Alkotmány, 1896. júl. 15. 4. A városi szóbeszéd szerint Lévay a bárói cím elnyerésének reményében tért ki, ezt mintegy elősegítendő. Az összefüggés nem kizárható, bár nem is bizonyítható, mindenesetre Lévay a következő évben valóban bárói rangra emeltetett.

¹³ *Strausz Adolf*: A guvernántok. Egyenlőség, 1900. febr. 11. 6.

¹⁴ *Dr. Singer Bernát*: A kitérések I. Egyenlőség, 1904. nov. 6. 4.

¹⁵ *Dr. Radó Sámuel*: Disraeli és a zsidók. In: *Uő*: Politikai olvasókönyv. Bp., Franklin, 1907. 306.

¹⁶ *Dr. Farkas Pál*: Emancipáció és kikeresztelkedés. In: Az Egyenlőség emlékfüzete a magyar zsidóság egyenjogosításának 50. évfordulójára. Szerk. Szabolcsi Lajos. Bp. k. n., é. n. [1917.] 58.

sek valóban robbanásszerű növekedése csak 1919 tavaszán vette kezdetét.¹⁷ Az 1921-ig húzódo kitérés hullám során a zsidó elit minden kétséget kizáróan tekintélyes hányada elhagyta zsidóságát, a huszonhét bárói címet kapott zsidó család tagjai közül 1919 őszén pár nap leforgása alatt huszonhárman tértek át.¹⁸ Húsz évvel később a történész-genealógus Kempelen Béla joggal könyvelhette el: „A Magyarországi zsidóság „előkelőbb”-jei — kevés kivétellel — már mind áttértek keresztény vallásra.”¹⁹

A nagypolgári körökben a kitérés aránya a zsidó összlakosságoz képest 1919 előtt is nagyobb volt. Ám valójában, amint arra Varga László rámutatott, a dualizmus korában a kitérés a zsidó elit tagjai között sem volt „tipikusnak” tekinthető.²⁰ A zsidó nagypolgárság második, illetve harmadik generációjának, a „nagyburzsoázia nagy nemzedékének” Varga megítélése szerint hét legkimagaslóbb tagja, nevezetesen Ullmann Adolf, Weiss Manfréd, Hatvany-Deutsch Sándor és József, Fellner Henrik, Lánczy Leó és Kornfeld Zsigmond közül csak Lánczy és Fellner tért ki.²¹ Ám hozzá kell tenni: Lánczy nem maga döntött kitéréséről, egy dédunokája szerint apja már születésekor, 1852-ben reformátusnak kereszteltette,²² míg Fellner csak 1914 után tért át, hiszen ekkor, 55 éves korában még a pesti neológ temetkezési egylet, a neológ hitközségeken belül legkonzervatívabb intézményének számító Hevra Kadisa választóképes tagja volt.²³ A belépés a Szent Egyletbe persze nem volt a zsidósághoz való bensőséges kötődés feltétlen jele. Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy az 1914-ben tagként regisztráltak közül 1918–19-ben számosan kikeresztelkedtek. A pesti Hevra Kadisának 1914-ben 12822 nevet felsoroló taglistáján való jelenlét mindazonáltal bizonyítéka legalább is az adott személyek (ekkor még) zsidó voltának. Márpedig 1914-ben a pesti zsidó elit zöme még tagja volt a Szent Egyletnek, így pél-

¹⁷ A Károlyi-kormány idején, 1918. november 1. és 1919. március 20. között 265, a Tanácsköztársaság alatt, 1919. március 25. és július 31. között 903, a Friedrich-kormány hivatalba lépésétől, 1919. szept. 30-ig 1121 tizenhatalcadik életévét betöltött zsidó férfi és nő jelentette be kitérés szándékát a *Pesti Izraelita Hitközség* rabbisági hivatalánál. A számok pontosan tükrözik a kitérés időszerű alakulását, de jóval alacsonyabbak az áttérők tényleges számánál, mert kitérésüket ekkor sokan nem jelentették be a hitközségnél. Groszmann Zsigmond, a rabbi-hivatal vezetőjének becslése szerint e tizenegy hónap leforgása alatt Budapesten mintegy 5000 zsidó tért át. *Dr. Groszmann Zsigmond: Statisztikai adatok a kitérésekről. Egyenlőség*, 1919. okt. 12. 9–10. Az állami statisztika szerint 1919-ben az országban összesen 7146 zsidó tért be valamelyik keresztény felekezetbe. *Zeke Gy.: Statisztikai mellékletek* i. m. 194.

¹⁸ *Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 292.

¹⁹ *Kempelen Béla: Magyar zsidó családok*. I–III. köt. Bp., Makkabi, 1999. II. köt. 84. Kempelen három kötetes műve eredetileg *Magyar zsidó és zsidó eredetű családok* címmel jelent meg 1937 és 1939 között.

²⁰ *Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből. Valóság* 26. (1983: 3. sz.) 79.

²¹ Uo. 86.

²² *Halmos Károly: Lánczy Leó. Hagyomány és nonkonformizmus egy bankvezér történetében*. In: *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Szerk. Sebők Marcell. Bp., HVG Könyvek, 2004. 182. Halmos Károly egy korábbi cikkében azt feltételezte, hogy Lánczy Leó apja, Lazarsfeld Adolf, 1861-ben tért ki, nevének magyarosításával egyidejűleg. Elképzelhető tehát, hogy fiát is csak ekkor kereszteltette meg. A lényegen ez persze nem változtat. L. *Halmos Károly: Lánczy Leó (1852–1921)*. *Valóság* 35. (1992: 1. sz.) 49.

²³ A Pesti Chevra Kadisa választóképes tagjainak névjegyzéke. H. n. 1914.

dául az idősebb Chorin Ferenc, Ormody Vilmos, a budai Goldberger család öt tagja, köztük Goldberger Leó, két domonyi Domony, három maróthi Fürst, négy botfai Hüvös, négy Zwack, valamint a már ekkor — illetve a következő négy évben — báróságot szerzettek közül beočini Ohrenstein Henrik, Weisz Manfréd és családja két másik tagja, négy Hatvany-Deutsch, köztük Hatvany Lajos, öt baranyavári Ullmann, köztük Ullmann Adolf, három Madarassy-Beck, négy szászbereki Kohner, három tornyai Schossberger, három dirsztai Dirsztay, három újpesti Wolfner és két csetei Herzog.²⁴ E családok közül többnek már ekkor kitértek egyes tagjai, de a dualizmus idejében az arány még általában elenyésző volt. Halmos Károlynak a nagyiparos-fakereskedő Neuschlosz család három nemzedékét felölelő számításai szerint, a 19. század eleje és 1914 között a család 33 tagja közül csupán ketten hagyták el zsidóságukat.²⁵

A dualizmuskori zsidó nagypolgárság köreiben a kikeresztelkedés messze nem volt tehát olyan elterjedt jelenség, mint azt a neológ értelmiség hangoztatta. A túlzás érthető, a zsidó elit köreiben történő kitéréseket az adott személyek társadalmi *láthatósága* óhatatlanul felnagyította – és nem csak a neológ értelmiség szemében.²⁶ „Különös, hogy 50 esztendő óta majdnem minden gazdag izraelita család a keresztény hitre áttér”, jegyezte meg Simor János hercegprímás egy főrendiházi beszédében 1883-ban.²⁷ A századfordulón a kikeresztelkedett zsidókon előszeretettel élcelődő, és a műfaj természetéből adódóan túlzó szatirikus lektűr-irodalom is hozzájárult a zsidó elit vélt kitérés-lázának torzító percepciójához. Amint egy lipótvárosi úrnő képletesen vázolta fel tapasztalatlanabb barátnőjének: „Valamikor a Lipótvárosban minden zsúron kötelező volt egy úgynevezett «fedezeti keresztény». De ennek most vége van, mert most már mindenütt maguk a háziak is ... maguk a háziak sem... a háziak már nem ... szóval ők is tudják azt, amit a keresztény.”²⁸ A meggazdagodott és ennek mintegy természetes velejárójaként kitért zsidó kliséjét számos kuplé is megörökítette, így Gábor Andor egy háború előtti szerzeménye: „Hála isten, hála isten, oly jól megy nekünk, / Bankigazgatóék vagyunk s van két gyermekünk, / Svájci bonnunk s eredeti hollandi dadánk, / S a katolicizmusba már rég beolvadánk.”²⁹ Még általánosabban: a zsidóság felemelkedett rétegét *rendezetlen* illetve *rendezett felekezeti viszonyok* között élőkre osztó kifejezés általános használata a századfordulón hűen tükrözi mind a zsidó lét társadalmi hátrányáról, mind e réteg immár óhatatlanul véges — hiszen *rendezendő* — zsidóságáról kialakult sztereotípiát elterjedtségét.³⁰

²⁴ Uo.

²⁵ Halmos Károly: Két építési nagyvállalkozó a századfordulón. In: Gazdaság – Politika – Kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből. Szerk. Gyimesi Sándor. Bp., Aula, 1992. 51.

²⁶ A jelenség nem volt egyedi. A 18. század végén Németországban a kitérések vélt mértékét a kortársak azonos okból és hasonlóan eltúlozták. L. Jacob Katz: Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. 128–129.

²⁷ Főrendiházi Napló 1881–1884. II. köt. Bp., Pesti Könyvnyomda Rt., 1884. 38.

²⁸ Molnár Ferenc: A modern. Egy új pesti típus természetrajza. In: *Uő: Hétágú síp*. Bp., Franklin, 1911. 36–37.

²⁹ Gábor Andor: A Zsazsa. In: *Uő: Erélyes elégia*. Bp., Szépirodalmi, 1967. 37.

³⁰ A pesti nyelvből sarjadt kifejezést, hogy csak néhány példát említsünk, megtaláljuk a irodalomban: *Herczeg Ferenc*: Andor és András. [1903.] Bp., Singer és Wolfner, 1925. 32.; az egyfelvonásos orfeumi bohózatokban: *Satyr [Haáz István]*: Szégyen! Gyalázat! Népies bohózat egy felvonásban. Gyoma, Szerzői kiadás, é. n. [1912.]; az ortodox, neológ, illetve cionista kiadványokban: Fővárosi kör-

Aligha meglepő tehát, hogy az érintettségéből eredő túlzásra való hajlam a neológ értelmiséget a valós helyzetnél sötétebb kép festésére serkentette. A zsidóság felső rétegeit megítélése szerint megtizedelő „elpártolás folyamata” persze önmagában is aggasztó volt,³¹ ám külön aggodalmat váltott ki e folyamat társadalmi hatása. „A nagyok példája — írta Szabolcsi Miksa — akkor is vonz, ha rosszat mutat.”³² 1904-ben, nem sokkal Elek Pál, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. vezérigazgatójának kitérését követően, Vajda Izidor, a bank egyik igazgatója is kikeresztelkedett. Aligha vallási meggyőződésből, kutatta az *Egyenlőség* a kitérés okát, se nem azért, mert a bank élén keresztény vezetőre volt szükség, „az már megvolt Elek Pál személyében”. Csak egy magyarázat lehetett: „A kitért magas állású ember példája ragadós. [...] Szükségtelen, hogy maga az igazgató térítési munkálatokat folytasson; neve, állása, személyisége önmagától is folyton emánálja a hitehagyás levegőjét. [...] A pásztorok nyomába terelődik a nyáj.”³³ A vagyoni és kulturális elit utat mutatott, kérdés, hogy milyen utat. „A helyett, hogy ők lennének az első zsidók, kik körül kialakul és kifejeződik a modern magyar zsidóság, mint minden más arisztokrácia körül a maga társadalma: a mi báróink és freiherrjeink betolakodnak egy rájuk nézve idegen felekezetbe,” írta Singer Bernát 1904-ben.³⁴ Az elit elpártolása nem csak a „nyáj” egyes tagjainak a kitérését vonta magával, az egész zsidó társadalom *belső kohézióját* rendítette meg. „Nevezetes ember, ki megtagadja múltját, felekezetét — írta Szabolcsi Miksa 1909-ben —, támaszt is dönt egyszersmind.”³⁵

II. Érvek a kitérés ellen

Az 1890-es évek második felétől, majd még inkább az áttéréseknek az 1900-as évek eleji hirtelen növekedését követően, a kitérés elleni küzdelem a neológ értelmiség deklaráltan egyik legfőbb céljává vált.³⁶ A „hitehagyás” persze csupán részét képezte egy szélesebb problémakörnek, a középosztály zsidósága iránti feltételezetten rohamos elidegenedésének. „Felekezetünket nem a kitérések veszélyeztetik legközvetlenebbül, hanem az a disszulció, mely a lelkekben végre megy”, írta 1898-ban Weiszbürg Gyula, ekkor a *Pesti Izraelita Hitközség* segéd rabbija.³⁷ A zsidó vallásból való kilépés, a zsidósággal való nyilvános szakítás ugyanakkor e probléma-

kép. Magyar Zsidó, 1910. jan. 20: 12.; *Kritikus [Weiszbürg Gyula]:* Reflexiók. Hitközségi Szemle 3. (1912: 6. sz.) 142.; *Schönfeld József:* Lipótvárosi levelek. [1911.] In: *Uő:* Harcban a zsidóságért. Bp., Általános Ny., é. n. [1928.] 96.; a napisajtóban: Ki lesz Hatvány Sándor utódja? Az új zsidó főrend. Pesti Tükör, 1913. márc. 9. 4.; illetve a radikális publicisztikában: *Várdai:* A zsidó államtitkár. Huszadik Század 14. (1913: 5. sz.) 627.

³¹ *Dr. Goldschmied Lipót:* A mi jövőnkéről. Hitközségi Szemle 3. (1912: 4. sz.) 83.

³² *Szabolcsi Miksa:* Meturgeman. A kitérők proskribálása. *Egyenlőség*, 1909. dec. 26. 4. Szabolcsi a „Meturgeman” (aramaeus, jelentése: tolmács, fordító) című rovatában közölte a laphoz beküldött levelekre adott válaszait.

³³ *Ábrahám [Gábor Andor]:* Kitérések. *Egyenlőség*, 1904. júl. 24. 3. A szerző nem azonos az író és költő Gábor Andorral, az Ábrahám álnév mögött rejtőző 20 éves újságíró a Rabbiképző tanítványa volt, később a *Pesti Izraelita Hitközség* vallástanára.

³⁴ *Dr. Singer Bernát:* A kitérések IV. *Egyenlőség*, 1904. dec. 4. 4.

³⁵ *Szabolcsi M.:* A kitérők proskribálása i. m. 4.

³⁶ *Dr. Singer Bernát:* A kitérések I. *Egyenlőség*, 1904. nov. 6. 3.

³⁷ *W. Gy. [Weiszbürg Gyula]:* Erkölcsi mérleg. A Jövő, 1898. febr. 4. 1.

kör lényeges részét alkotta, hiszen a modern zsidó identitásválság számszerűsíthető, leglátványosabb tünete volt.

A válság persze globális választ kívánt, a modern zsidóság definíciójának és önképének átfogó megújítására serkentett.³⁸ Ami a kitérés elleni küzdelmet illeti, a célközönség értelemszerűen nem a kitért, hanem a zsidóságtól *már* nagy mértékben elidegenedett, ám a zsidóság számára feltételezetten *még* menthető zsidók voltak. Az érvelés alapvetően két síkon futott.

Az érzelmekre apellált a kitérés által a szülőknél okozott fájdalom hangoztatása, illetve a felmenő nemzedékek áldozatos hithűségének emlegetése, akik „szívesebben tűrték el a kínzás minden nemét s mentek ezer számra a halálba, mintsem hogy elhagyták volna ősi hitüket”.³⁹ A két érv, a gyermeki szeretet, vagyis a szülők hitéhez való hűség kötelezettsége és a zsidó múlt mint szenvedéstörténet együttes megjelenítése már az 1860-as évek elején fellelhető, így Mezei Mór egy rövid elbeszélésében, amelyben egy ifjú zsidó elájul azon felismerése fájdalmában, hogy kitérése „halálos tördőfés” anyja szívébe – majd ájulásából magához térvén ráébred, kikeresztelkedése csak rémálom volt, továbbra is azon felekezet tagja, „melynek osztályrésze az üldöztetés és szenvedés”.⁴⁰

A kitérés által a szülőknél okozott fájdalom, illetve a kitérés, mint a szülők és az „ősök” emlékének meggyalázása a századvégtől a felekezeti irodalom közkedvelt témája lett.⁴¹ A természetéből adódóan érzelmes téma érzelmességet kívánt: „Az öreg asszony”, írta le Tolnai Alfréd a fia kitéréséről értesülő jámbor falusi nő reakcióját, „minden zokszó nélkül elvágódott a földön. Még egy sóhajtás: «Halljad Izrael..., az Örökkévaló a mi Istenünk..., az Örökkévaló egyetlenegy!» Még görcsösen kapkod levegő után... egy vonaglás – és vége. Meghalt egy zsidó anya. Megölte a fia levele, a fia tette.”⁴²

A zsidó történelemnek mint szenvedéstörténetnek a zsidók történeti tudatába mélyen beágyazott percepciója a közösségtudat érzelmi megerősítésének szinte magától kínálkozó eszköze volt. Heinrich Graetznél, a zsidó történelem Salo W. Baron elhíresült kifejezése szerint „könnyfakasztó” koncepciójának⁴³ legnevesebb hirdetőjénél, amint őt követően a magyar neológ értelmiség-

³⁸ Ennek nyomon követése túllépi e tanulmány keretét. A kérdéstről l. *Konrád Miklós*: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. *Századok* 139. (2005) 1335–1369.

³⁹ *Weber Soma*: Izrael története a Szentföldön. Az elemi iskolák IV. osztálya számára. A Pesti Izr. Hitközség megbízásából írta ~, a Pesti Izr. Hitközség vallásoktatója. Negyedik, javított kiadás. Bp., Lampel, 1909. 60.

⁴⁰ *Mezei Mór*: Művészabránd. [1863.] In: „Mindén hiábavalóság...” Novellaantológia száz év zsidó prózájából. Szerk. Kőbányai János. Bp., Múlt és Jövő, 1999. 35–44.

⁴¹ *Grósz Gizella*: A hitehagyott. In: *Úő*: Az asztalfiából. Tárca és elbeszélések. Bp., Schlessinger és Kleinberger, é. n. [1898.] 38–47.; *Lengyel Laura*: Küzdelmek. In: Évkönyv. 1903. Szerk. Bánóczy József. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1903. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai. XVII.) 127–133.; *Tolnai Alfréd*: A hitehagyott. In: Évkönyv. 1904. Szerk. Bánóczy József. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1904. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai. XIX.) 258–264.; *Révész Béla*: A rejtelmes ember. In: *Úő*: Rejtett utakon. Bp., Magyar Zsidó Könyvtár, é. n. [1906.] 59–64.

⁴² *Tolnai A.*: A hitehagyott i. m. 260–261.

⁴³ A szenvedéstörténet bírálatával Baron új irányt nyitott a zsidó történetírásban. L. *Salo Baron*: Ghetto and Emancipation: Shall We Revise the Traditional View? *Menorah Journal* 14. (1928) 515–526. Baron történetiszemléletéről és hatásáról: *Ismar Schorsch*: The Lachrymose Con-

nél is, a szenvedéstörténet hangsúlyozása ideológiai célt szolgált. A múlt zsidósággal való együttérzés felkeltése a zsidó nép együvé tartozásának tudatát s így a modern zsidó társadalom belső kohézióját volt hivatott megerősíteni.⁴⁴ A zsidóság hivatalos, felekezeti szintre redukált definícióját szétfeszítő történelemértelmezés a zsidósághoz való kötődés etnikai és szekuláris dimenziójára játszott rá, abból a felismerésből fakadt, hogy „a közös szenvedés, az évezredek martýrium, a végnélküli, jogtalan bántalom és üldöztetés”, amint írta Szabolcsi Miksa 1891-ben, egy olyan „forrasztó szer”, amelynek hatása alól a hitetlen zsidó is nehezen szabadul.⁴⁵ A felmenő nemzedékek szenvedéseinek, vagyis zsidóságukhoz szenvedéseik ellenére is rendíthetetlen hűségüknek előtérbe helyezése kidomborította azok jellemtelenségét, akik hűtlenné váltak vagy szándékozta válni a hithez, „melyért az ősök annyit, s annyit szenvedtek, melyért eltűntek bántalmat, gyalázatot, üldözést és halált mint egy népe sem a földnek”.⁴⁶ De főleg példát nyújtott. „Nincs olyan martýrológiuma a világ egyetlen felekezetének sem, mint a zsidóságnak”, igazolta Szabolcsi a szenvedéstörténet pedagógiai hasznát a gyermekek oktatásában. „Had tanuljanak lelkesedni a dicsők példáján, és ahol kell, hadd tanítsák meg erre a gyermekek édes szüleiket.”⁴⁷

Az érzelmi kártya kijátszása azonban elégtelen volt, hiszen olyan érzelmekre kívánt hatni, amelyek a kitérés gondolatáig eljutott zsidók többségénél, ha hatottak is, már nem nyomtak döntően a latba – ellenkező esetben senki sem tért volna ki. Ebből kifolyólag a kitérés elleni másik, immár nem az érzelmekre, hanem a józan észre apelláló érvelési sík a vallásváltás *eredménytelenségének* a kimutatása volt. A neológ értelmiség számtalan írásban bizonygatta, hogy az áttérés nem hozza meg a várt eredményt, vagyis egyszerűen nem éri meg áttérni, hiszen, amint azt a *Borsszem Jankó*ban Spitzig Iczig már 1870-ben tömören megfogalmazta: „Édes boráim, ha lesztek keresztén – mégis aszondja a világ, hodj vattok kikörösztlöködöt izraletók.”⁴⁸ A kitért zsidót, szólt a fejtegetés, a keresztény társadalom annak tekinti, ami: zsidónak, aki kitért; a

ception of Jewish History. In: *Uő: From Text to Context: The Turn to History in Modern Judaism*. Hanover (NH) – London, University Press of New England, 1994. 376–88.; *Robert Liberles*: Salo Wittmayer Baron: Architect of Jewish History. New York, New York University Press, 1995. 338–359.; *David Engel*: Crisis and Lachrymosity: On Salo Baron, Neobarionism, and the Study of Modern European Jewish History. *Jewish History* 20. (2006: 3–4. sz.) 243–64.

⁴⁴ *Michael A. Meyer*: *Ideas of Jewish History*. Detroit, Wayne State University Press, 1987. 229–233.; *Nils H. Roemer*: *Jewish Scholarship and Culture in Nineteenth-Century Germany: Between History and Faith*. Madison (Wis.), University of Wisconsin Press, 2005. 60–70.; *Jacques Ehrenfreund*: *Mémoire juive et nationalité allemande. Les juifs berlinois à la Belle Époque*. Paris, P.U.F., 2000. 95–101.

⁴⁵ *Szabolcsi Miksa*: A tápió-szelei rabbi. *Egyenlőség*, 1891. szept. 11. 6.

⁴⁶ *Szabolcsi Miksa*: Apák vétke. *Egyenlőség*, 1892. szept. 16. 6.

⁴⁷ *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. *Megjegyzések egy lemondó levélre*. *Egyenlőség*, 1903. febr. 15.

4. A zsidó mártírológia meg is jelent mind a hittanoktatásban, mind a bár micva ünnepeken elhangzott beszédekben. L. *Weber S.*: i. m. 60.; *Dr. Hevesi Simon*: Vallástani előkészítő a konfirmáns lányok számára. A Pesti Izr. Hitközség rabbiságának megbízása alapján írta ~. Bp., Franklin, 1914. 47.; *Adler Illés*: Bármicvó beszéd. Tartotta ~ óbudai főrabbi budai Goldberger Sándor fölvatási ünnepén 5657. év berésit szombatján. Bp., Bichler I. könyvnyomdája, é. n. [1898.] 4.

⁴⁸ *Spitzig Iczig*: Királyutcai levelek. Az uy nemesekről és a régi góleszről. *Borsszem Jankó*, 1870. máj. 1. Közli: Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalmi figurái az éleclapokban 1860 és 1918 között. Szerk. Buzinkay Géza. Bp., Magvető, 1988. 524.

felsőbb körök nem fogadják be, vagy ha látszólag be is fogadják, magukkal egyenrangúnak soha nem ismerik el, a konvertita társadalmilag légüres térbe kerül, miközben ősei hitének megtagadása még gyakran szakmai előnnyel sem jár, sőt, alkalmasint meg is nehezíti előmenetelét. Mindennek eredményeképpen a hitehagyás a zsidót „gyanakvó, elégedetlen, irigy és kimondhatatlanul boldogtalan emberré” változtatja, lelki ronccsá, akinek „örökös törekvése, hogy bebizonyítsa az embereknek, hogy ő nem az, aki”.⁴⁹

A kitérés következményeiről kifejtett argumentáció annyiban egyezett a kortársak nézetével, illetve a közvéleménynek a kortársak nézeteit illető megítélésével, hogy a konvertiták zsidó származását a társadalom *számon tartotta*.⁵⁰ Feledésbe merüléséhez több nemzedék kellett, vagyis kijátszható kártya maradt nem csupán a kitért zsidó, de gyermekei, sőt unokái ellen is.⁵¹

A keresztény elit köreibé való befogadás viszont nem volt oly lehetetlen, mint azt a neológ értelmiség állította, noha nem vitás, ha a kitérés megkönnyítette is, önmagában nem garantálta a befogadást, amely függött az áttérés idejétől is (minél korábban következett be, annál „sikeresebb” volt), a kitérő családi viszonyaitól (a nemesi eredetű, illetve főúri családokba való beházasodás megkönnyítette az elfogadtatást), illetve bizonyos szimbolikus értékű kompenzációs gesztusoktól (eltávolodás az üzleti élettől, versenylovak futtatása, keresztény felekezeti alapítványok anyagi támogatása, esetleg némi szolid anti-szemitizmus).⁵²

Végül, a neológ értelmiség érvelése, miszerint a kitérés végső soron haszontalan, mert eredménytelen, logikai zátonyra futott, hiszen ha így lett volna, a feltételezetten csupán számító érdekből kitérő zsidók nem tértek volna ki. Szemben saját állításával, miszerint „a legtöbb esetben keserves csalódás várja a kitérőt”,⁵³ olykor a neológ értelmiség is kénytelen-kelletlen elismerte: bár a vallásváltás nem változtat a zsidó egyéni értékén, „mihelyt keresztény alapra

⁴⁹ Szabolcsi Miksa: A hitehagyás és a nevelőnőképző. Egyenlőség, 1901. ápr. 28. 1–2.

⁵⁰ A jelenség már a magyarországi kitérések első jelentősebb hulláma, vagyis az 1840-es évek idején irodalmi klisének számított. „Atyám még mint gyermeket megkereszteltetett ugyan — jelentette ki Czakó Zsigmond egy 1847-es darabjának kitért zsidó szereplője —, de a keresztvíz a zsidó nevet nem mosta le.” Czakó Zsigmond: A könnyelműek. [1847.] In: *Uő*: Összes művei. Sajtó alá rendezte Ferenczy József. I–II. köt. Bp., Aigner Lajos, é. n. [1883–1884.] I. köt. 326.; A dualizmus korát illetően l. még: Egy zsidó asszony levele. Fővárosi Lapok, 1884. jan. 19. 100–101.; Hentaller Lajos: Politikusaink pongyolában. Tollrajzok a képviselőházból. Bp., Kókai Lajos bizománya, 1886. 66.; Pulszky Ferenc: Májusi liberalizmus. Pesti Hírlap, 1892. máj. 26. 2.; Hegyesi Spitzné: A Dóczi-lázzról. Kakas Márton, 1902. ápr. 20. 6.; Szász Zoltán: Zsidók és nemesek. Világ, 1910. máj. 13. 5–6.; Kun Andor: Politikusok pongyolában, Bp., A Vidám Könyvtár Kiadóhivatala, é. n. [1913.] 20., 23.

⁵¹ William D. Godsey Jr.: The Nobility, Jewish Assimilation and the Austro-Hungarian Foreign Service in the Late Imperial Era. In: *Austrian History Yearbook* 27. (1996) 155–180.

⁵² Ifj. Ábrányi Kornél: Régi és új nemesek. Eredeti regény. Bp., Athenaeum, 1881. 9.; *A budapesti társaság*, Bp., Pallas, 1886. 427., 449–450., 453.; Dóczi Lajos: Vegyes párok. Bp., Ráth Mór, 1889. 174.; Zay Miklós gróf: Zsidók a társadalomban. Huszadik Század 4. (1903: 12. sz.) 961.; Dr. Radó Sámuel: Két levél. In: *Uő*: Politikai jelszavak. Bp., Franklin, 1912. 233–237.; Biró Lajos: Fülöp és Marianne. In: *Uő*: A fekete ostor és más novellák. Bp., Singer és Wolfner, 1911. 25–32.; Bárány János. A Pénzvilág, 1913. júl. 19. 876.; Bródy Sándor: Timár Liza. Erkölcscráj. Bp., Singer és Wolfner, 1914. Varga L.: A hazai nagyburzsoázia i. m. 79.; Karády Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. In: *Uő*: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Bp., Cserépfalvi, 1997. 132.

⁵³ Elszakadók és renegát-toborzók. Egyenlőség, 1909. márc. 7. 1., 3.

helyezkedik, lehet államtitkár, báró, kinél az ember kezdődik, püspök, minden rendű és rangú honoráczió.”⁵⁴ Amint írta Todd Endelman a közép-európai zsidóság kitérés-i indítékainak összegzéseként: „Azok, akik kereszténnyé lettek valószínűleg azt gondolták, hogy a kitért zsidónak végső soron mégis jobb esélyei voltak a boldogulásra, mint a nem kitért zsidónak, még akkor is, ha a kikeresztelkedés messze nem nyújtott tökéletes védelmet az antiszemitizmus ellen. Ezenkívül még ha maguk a kitérők alkalmasint nem élvezhették teljes mértékben kitérésük gyümölcseit, bizonyos feltételek mellett gyermekeik és unokáik már igen.”⁵⁵

Mennyiben hathatott a kitérés ellen kifejtett argumentáció? A zsidó sors, mint szenvedéstörténet a neológ értelmiség hangsúlyozása nélkül is a zsidóság közös emléktárának része volt. Am kérdéses, vajon „a közös múlt, a közös szenvedés, a közös származás”⁵⁶ emlegetése mennyiben tartotta vissza a kitéréstől azokat, akik e közösséghez tartozást csupán értelmetlen hátrányként élték meg. A szülőknél okozott fájdalom a kitérést bizonyára sokak számára gyötrelmessé tette, a téma visszaköszön a neológ értelmiségtől oly távol álló szerzőknél is, mint Bíró Lajos,⁵⁷ naplójában az ifjú Füst Milán szülei emlékének tiszteletben tartásával indokolta a kitérés elutasítását.⁵⁸ A kitérés hiábavalósága, a zsidó stigmától való szabadulás lehetetlensége a már idézett Spitzig Iczigtól, azaz Ágai Adolftól Szép Ernőig átvonult a zsidó sorsról elmélkedő szerzők során.⁵⁹ A kitérés ellen kifejtett neológ argumentáció hatását ekképpen lehetetlen lemérni, mert olyan érzelmekből és jelenségekből merített, amelyek érvelése nélkül is hatottak – ha hatottak.

Függetlenül eredményességétől, a *kitérés* ellen kifejtett diskurzus egységes és konzekvens volt. Ennél jóval bonyolultabb volt azonban a *kitértek* megítélése. Márpedig az 1900-as években nem csupán a kitérések számának megrugása volt újdonság – a kitért zsidók immár több ezer fős tömege is új helyzetet teremtett, nemhogy a reformkorhoz, de még az 1880-as évekhez képest is. Családja, rokonai vagy legalább ismerősei körében a neológ zsidók nagy része, a pesti zsidók elsöprő többsége ismert kitért zsidót; a pesti zsidó középosztály kitért és nem kitért tagjai ugyanazokban a kerületekben éltek, azonos munkakörökben tevékenykedtek, találkoztak a kávéházban vagy a kaszinóban, az orfeumban, vagy a színházban. A neológ értelmiségnek tehát nem csupán a „hitehagyásról” kellett állást foglalnia, hanem a „hitehagyottakról” is, a kitért zsidó fogalma mögött rejlő, egyéni utakat bejárta volt hitsorsosairól. Miként látta és láttatta a neológ értelmiség a kitért zsidókat? Miként alakult véleménye a dualizmus utolsó évtizedeiben? A kérdés nyomon követése véleményünk szerint érdemlegesen árnyalhatja ismereteinket a zsidó identitás korabeli értelmezéséről.

⁵⁴ Komáromi Sándor: »Fölösleges emberek«. Egyenlőség, 1903. jan. 4. 2–3.

⁵⁵ Todd M. Endelman: Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History. In: Living with Antisemitism. Modern Jewish Responses. Szerk. Jehuda Reinharz. Hanover–London, Brandeis University Press – University Press of New England, 1987. 79.

⁵⁶ Önbírálat. Magyar Zsidó Szemle 20. (1903) 202.

⁵⁷ Bíró Lajos: A vallás. In: *Uő: Glória és más novellák*. Bp., Athenaeum, 1912. 241–246.

⁵⁸ Füst Milán: Teljes napló. I–II. köt. Bp., Fekete Sas Kiadó, 1999. I. köt. 465.

⁵⁹ Szép Ernő: Lila ákác. Egy fővárosi fiatalember regénye. Bp., Athenaeum, 1919. 64.

III. A kitért zsidó elvi megítélése – A renegát

A kitért zsidó megítélése a kitérés megítéléséből fakadt. Az évtizedeken át ismételt okfejtés az áttérés maradéktalan elmarasztalását a vallásváltás indítékainak becstelenségével okolta meg. Szemben az általános vélekedéssel, amely a kereszténység felvételében társadalmi, Szász Zoltán kifejezésével „alkalmazkodási” aktust látott,⁶⁰ a neológ értelmiség ezt először is vallási szempontból ítélte meg, hiszen, amint Szabolcsi Miksa írta Szász Zoltán cikkével vitatkozva, az áttérés nem csupán a zsidóság szimbolikus elhagyását jelentette: „Be is kell lépni a kereszténységbe. De alaposan. Tanulni kell az új hitet és ünnepélyes fogadalmat kell tenni minden hittételéről.”⁶¹ Mármint, hangoztatta az alaptételt Kayserling Meyer, pesti rabbi, „meggyőződésből még egyetlen zsidó vagy zsidónő sem vallotta a keresztény hitet”.⁶² A neológ értelmiség számára már a feltevés is abszurd volt: „A dolog így áll: hívő zsidó még ki nem keresztelkedett, ki keresztelkedni csak hitetlen zsidó keresztelkedik ki. Ki fogja már most elhinni a konvertitának, hogy Egyistenben ugyan nem hitt, de hisz háromban?”⁶³ A kijelentés mögött rejlő meggyőződés szerint a kereszténység lényegileg idegen volt a zsidó lélektől és elmétől: „Vagy képzelheti tán valaki, hogy van felnőtt zsidó, ki hiszi a zsidó lány viszonyát az atyaistennel; ki hiszi, hogy az a lány érintetlen maradt azután is, hogy anyává vált; ki hiszi, hogy a fia meghalt, de három nappal később látták az égbe repülni?”⁶⁴

Az áttérés tehát eredendően bűnös cselekedet volt, mert hazugságban fogant. A kereszt felvételekor, írta Szabolcsi Miksa 1899-ben, „minden kitérő zsidó nyilvánosan, ünnepélyesen hamis vallomást tesz”,⁶⁵ hiszen, mint írta ugyanő 14 évvel később, „minden zsidó hazudik, ki vallja a keresztény dogmákat”.⁶⁶ A kereszténységben hinni lényegileg képtelen zsidó nem azért tért át, hogy kereszténnyé váljék, és természetesen nem is azért, hogy magyarrá váljon, hiszen zsidóság és magyarság harmonikusan illeszkedett egymáshoz,⁶⁷ hanem azért, hogy

⁶⁰ *Szász Zoltán*: Zsidó antiszemitizmus. Pesti Hírlap, 1913. szept. 6. 3. Az áttérés pragmatikus motivációját maguk a keresztelő papok, illetve lelkészek is tényként vették, az 1885-ben áttért Angyal Dávidot megkeresztelő katolikus plébános a szertartás után megjegyezte, hogy „világi szempontból” Angyal választása nem volt „célszerű”, mivel szerinte a Tisza-kormányzat jobban pártolta a protestánsokat, mint a katolikusokat. *Angyal Dávid*: Emlékezések. London, Szepsi Csombor Kör, 1971. 85. Visszaemlékezve a háború előtti időkre a református lelkész Szabó Imre is hangsúlyozta, „nem genuin vallásos erők hatottak a zsidóságra, hanem a társadalmiak. Míg a katolikus egyházba az uralkodó vallás szárnyai alatt védelmet kereső zsidóság nyomult, a református egyházat liberalizmusáért keresték, mert itt nincs annyi ceremónia.” *Szabó Imre*: A budapesti reformátusság lelki rajza. [1924.] In: *Új*: Ime, a magvető kiméne vetni. Előadások. Prédikációk, bibliamagyarázatok, 1918–1928. Bp., k. n. 1928. 13.

⁶¹ *Szabolcsi Miksa*: Kis szelíd polémia. Egyenlőség, 1913. szept. 14. Melléklet. 2.

⁶² *Dr. Kayserling M[eyer]*: Mit kell tennünk? Egyenlőség, 1902. jún. 1. Melléklet. 1.

⁶³ [*Szabolcsi Miksa*.:] Meturgeman. Szerkesztői üzenetek. Új társadalmi osztály. Egyenlőség, 1899. júl. 9. 7.

⁶⁴ *Szabolcsi M.*: A kitérők proskribálása i. m. 4.

⁶⁵ [*Szabolcsi M.*.:] Új társadalmi osztály i. m. 7.

⁶⁶ *Szabolcsi Miksa*: Új intézmény vallásunk megerősítésére asszonyaink között. Egyenlőség, 1913. márc. 30. 7.

⁶⁷ *Mezei Ernő*: Programm. Egyenlőség, 1904. márc. 27. 1–2.

— legalábbis papíron — ne számítson többé zsidónak. A zsidóságtól való menekülés motiválta kitérés pedig nem lehetett más, mint „jellembeli defektus”.⁶⁸ Hevesi Simon pesti rabbi részletesebb megindokolásában: „Aki Izrael hitétől eltántorul, vagy a környezet nyomása alatt teszi, amely esetben lelki gyöngeség tanújelét adja; vagy azért, hogy szabaduljon a zsidó vallás követésével járó, társadalmi téren megnyilatkozó rosszakarattól, ez esetben szepegő, félénk, zászló-hagyó; vagy pedig, mint legtöbb ízben, anyagi előnyök elérése céljából, és ez esetben pedig hitvány, céda, kufár, ki a lélekkel és a meggyőződéssel üzérkedik.”⁶⁹

A neológ értelmiség olykor elnézőbb hangot is megütött, különösen azokkal szemben, akik megélhetési kényszerből, vagyis az állam diszkriminatív nyomásának engedve hagyták el a zsidóságot. „Azok az urak — írta 1900-ban az *Egyenlőség* vezércikkeit ez idő tájt rendszeresen jegyző Kóbor Tamás — nem üdvözülni, hanem élni akarnak. Azt mondják, hogy élni muszáj. Tiszteletreméltó előítélet, valamennyien leledzünk benne. És élni csak úgy lehet, ha van hivatal és hivatal csak akkor van, ha fölmutatjuk a keresztlevelet. [...] Zsidó ember nem tud jogához, kenyéréhez jutni. Nem ő tér ki, mások zsarolják belőle ki a ragaszkodást apái vallásához. Én ezekre a szerencsétlen boldogulókra nem vetek követ.”⁷⁰ Más szerzőknél, így természetesen a rabbiknál, a kitérés bűne ez esetben sem vált bocsánatosná: „A mi bűnt a gonosztevők elkövetni szoktak, lopást, sikkasztást, rablást, nem a megélhetés végett követik el? [...] A tényen változtatni nem lehet. Erkölc csak egy van.”⁷¹

A kitérés vallási szempontból *hitszegés*,⁷² motivációit tekintve *jellemgyenyeség*,⁷³ a zsidó közösség szempontjából *árulás* volt. A kikeresztelkedés elítélésében ez utóbbi döntő motívum volt. Az ítélet a zsidósághoz, mint évszázadokon át üldözött és jelenében is ostromolt kisebbséghez való hűség morális kötelezettségéből fakadt. A kereszténység felvételével, ismételték az évek során a neológ értelmiségiek, a kitért zsidó átáll „az üldözött kisebbségből a támadó többség körébe”,⁷⁴ otthagyja „a sokat szenvedett, örökké szorongatott zászlót”,⁷⁵ vagyis, amint Perls Ármin pécsi főrabbi egy ünnepi beszédében kijelentette: „megtagadja vérért, elpártol apáitól, cserbenhagyja, elárulja népét”.⁷⁶ Ez a megítélés határozta meg a neológ értelmiség álláspontját. Mivel a „renegát” szükségszerűen hazug, hitvány és gyáva volt, elszakadása sem lehetett veszteség a zsidóság számára. Akiben még élt valamiféle kötődés, megmentendő volt, ám logikájából fakadóan, a *hulljon a férgese* elve nem tett különbséget a kitért

⁶⁸ Szabolcsi Miksa: Nevelőnök. *Egyenlőség*, 1898. febr. 6. 2.

⁶⁹ Dr. Hevesi Simon: Gondolatok a hitcseréről. *Egyenlőség*, 1906. jan. 28. Melléklet. 2.

⁷⁰ Kóbor Tamás: Modern makabeusok. *Egyenlőség*, 1900. dec. 16. 1–2.

⁷¹ Dr. Singer B.: A kitérések II. *Egyenlőség*, 1904. nov. 13. 4.

⁷² Dr. Singer Bernát: A kitérések V. *Egyenlőség*, 1904. dec. 11. 3–5.; Dr. Hevesi S.: Vallástani előkészítő i. m. 47–50.

⁷³ Dr. Singer B.: A kitérések II. i. m. 3.

⁷⁴ Dr. Bleuer Samu: Mozgalmak a zsidóságban. Bp., k. n., 1904. 8.

⁷⁵ Szabolcsi Miksa: Téma. Levél egy íróbarátomhoz. (Folytatás.) A zsidó renegátok és az antisemitizmus. *Egyenlőség*, 1904. okt. 2. 4.

⁷⁶ Dr. Perls Ármin: Nemzet és felekezet. Sabuóti beszéd. In: *Uő*: Szónoklatok IV. Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai R.-T., é. n. [1912.] 24.

zsidók, illetve azok között, akik noha törvényesen (még) nem tértek ki, zsidóságtól már visszafordíthatatlanul elidegenedtek. „Nem tettünk soha semmit arra nézve — jelentette ki Szabolcsi Miksa 1899-ben —, hogy kitérni akaró zsidókat apáik hitében megtartsunk. Aki menni akar, hadd menjen. [...] Ez a princípiumunk, mondhatnók azt is: ez a zsidó princípium.”⁷⁷ Az *Egyenlőség* főszerkesztője egyeseket olykor egyenesen buzdított a kitérésre, így azt az anonim családapát, aki a hetilapnak beküldött levelében felháborodottan közölte, hogy rabbija felszólította a kitérésre. „Tudunk ám a dologról”, fedte fel Szabolcsi az ügy hátterét. Az illető már második gyerekének a kitérését ment bejelenteni a pesti hitközség rabbi-hivatalába, amikor a rabbi felajánlotta neki, netán maga is követhetné gyermekeit a keresztvíz alá. Szabolcsi a rabbinak adott igazat: „Mi értelme is annak, hogy gyermekeit kitérítetteti, ön meg megmarad zsidónak? Azaz, tudjuk az okát. Gyermekei karrierjére nézve, azt hiszi, előnyösebb, ha keresztények, önnek meg hasznot hajt a zsidósága. S mert ezt tudjuk, mi is szépen kérjük, térjen ki ön is!”⁷⁸

Az állásponton a kitérések számának század eleji megugrása sem változtatható. „Az idén óriásit nőtt veszteség-számlánk”, írta Elkán Miksa 1903-ban, ám sietett leszögezni: „Hangozzék el megint az ösmert mondás: »semmit sem veszítettünk«. Ha zsidóknak maradnak ezek az urak és úrhölgyek, szűkért rágia Izrael törzsét cinikus közönyösségek, vallásuknak eltitkolása, szegyenkezésök, hogy ehhez a felekezethez tartoznak. A renegát csak új felekezetének a kára.”⁷⁹ „Hadd hulljon a férgese”,⁸⁰ „jobb, ha a férgese távozik”,⁸¹ „nem sajnáljuk a férgeset”,⁸² az évek során a kitérésnek szentelt fejtegetéseket végigkísérte a kitért zsidókkal szembeni alapelv ismétlése. „Csak hadd szökjenek a gyávák, a gyatrák vihartépett zászlóink mellől”, írta Kiss Arnold budai főrabbi 1914 tavaszán.⁸³

IV. Kitérés után – árulás, önmegtagadás, zsidó antiszemitizmus

Az „áruló apostatak”⁸⁴ általánosságban kifejtett morális megbélyegzése mellett a neológ értelmiség olykor egyes kitért kortársairól is véleményt mondott. E konvertiták közös vonása, hogy szinte mind neves személyiségek voltak, ám megemléstüknek számos oka és célzata lehetett.

Egyes kitérték esetében a neológ értelmiség haragját cselekedetük óhatatlanul szimbolikus súlya váltotta ki. Ennek tipikus esete volt Wahrmann Renée, Wahrmann Mór, az első zsidó hitű magyar országgyűlési képviselő, a *Pesti Izraelita Hitközség* elnöke s országos hírű magánbankár leánya. Wahrmann Mór nem csak a politikai és gazdasági életben szert tett befolyásával tűnt ki korának zsidó

⁷⁷ [Szabolcsi M.]: Új társadalmi osztály i. m. 6.

⁷⁸ [Szabolcsi Miksa:] Meturgeman. Egy apa. *Egyenlőség*, 1900. dec. 16. 8.

⁷⁹ Elkán Miksa: Renegátok. *Egyenlőség*, 1903. máj. 3. 2.

⁸⁰ Vadász Ede: A magyar országgyűlés jelenlegi és azelőtti zsidó tagjai. *Magyar Zsidó Szemle* 23. (1906) 254.

⁸¹ Dr. Flesch Ármin: A zsidó. Mohács, Rosenthal Márk és Fia, 1911. 305.

⁸² Kritikus [Weiszburg Gyula]: Reflexiók. *Hitközségi Szemle* 3. (1912: 2. sz.) 45.

⁸³ Dr. Kiss Arnold: Sóvuósz. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője 5. (1914: 5–6. sz.) 5.

⁸⁴ Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Önmegyalázás. *Egyenlőség*, 1908. szept. 6. 4.

nagypolgárai közül, és nem is csupán azáltal, hogy szemben számos pályatársával, nem szerzett sem nemességet, sem bárói címet, vagyis e tekintetben elkerülte a vád, hogy — korabeli kifejezéssel élve — a felsőbb körökhöz *dörgölődzik*.⁸⁵ Wahrmann Mór a zsidó felekezeti életben is vezérszerepet játszott, különösen miután 1883 novemberében a *Pesti Izraelita Hitközség* elnökévé választották.⁸⁶ „Minden szava parancs lett a zsidóságban. „Wahrmann mondta...” – ez már felbevezhetetlen ítélet volt.”⁸⁷ Amint azt halála előtt kevesebb mint egy évvel, a pesti Hevra Kadisa tagfelvételi üléseinek bezáró ünnepélyén Wahrmann kijelentette: „Az nem igaz hazafi, ki felekezetéhez nem ragaszkodik, az nem jó polgár, ki felekezetét elhanyagolja. Lángoló honszeretetünk, kell hogy karöltve járjon a felekezetünk iránti törhetlen hűséggel.”⁸⁸ Wahrmann szentenciája, amely a „jó zsidó” ismérveként nem annyira a vallásos hitet, mint inkább a zsidó (vallási) *közösség* iránti hűséget állította zsinórmértékül, a neológ értelmiség jelmondataként is szerepelhetett volna.

Wahrmann Mórnak egy lánya és két fia volt. Felesége, Gold Lujza 1865-ben, harmadik gyerekük születésekor meghalt, a gyerekeket nevelőnők, házitánítókat nevelték.⁸⁹ Fiai, Ernő és Richárd, nem jártak apjuk nyomdokain, a kereskedelmi pálya helyett inkább a kártyaasztalnál és a lóversenyeken tündököltek, mágnásokkal pajtáskodtak, Ernő bőszen párbajozott, Richárd versenyistállót tartott.⁹⁰ Bródy Sándor szerint ebben valójában Wahrmann Mórnak is volt felelőssége: „Mulatott azon, hogy ő megmaradt komisz kalmárnak, míg a fiai már kiskorukban nem tudtak gyalog járni, annyira hozzászótkak a paripaháthoz. A két kis gimnazista úgy járt, mint a huszárcapitányok: a föld mint méltatlan elementum himbálódzott a lábuk alatt.”⁹¹ Idős korában Wahrmann Mór állítólag maga is úgy érezte, hogy elhibázta a tőle korán elidegenedett fiai nevelését, kitérésüket is megjósolta.⁹² Richárd ezt még apja életében megtette, Ernő nem sokkal halála után keresztelkedett ki.⁹³ Ernő és Richárd voltak a rossz fiúk, akik a vagyont, amelyet hithű apjuknak köszönhetően örököltek, a kitéréssel viszonzták, akik még Wahrmann Mór halála első évfordulóján rendezett gyászistentiszteletre sem mentek el, akik megkeserítették apjuk életét, majd meggyalázták emlékét.⁹⁴ Wahrmann Mór leánya, Renée, volt a jó lány, apja „leg-

⁸⁵ Halálakor Wahrmannt úgy az *Egyenlőség*, mint Rákosi Jenő *Budapesti Hírlapja* a polgári erények megtestesítőjeként búcsúztatta el. *Sz. M.*: A mi nagy veszteségünk. *Egyenlőség*, 1892. dec. 2. 1.; [Rákosi Jenő:] Wahrmann Mór. *Budapesti Hírlap*, 1892. nov. 30. 1. L. még: Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór, 1831–1892. Szerk. Frank Tibor. Bp., Argumentum, 2006.

⁸⁶ A pesti izr. hitközség közgyűlése. *Egyenlőség*, 1883. nov. 25. 4.

⁸⁷ *Szabolcsi L.*: Két emberöltő i. m. 40.

⁸⁸ Részlet Wahrmann Mór egy beszédéből. *Egyenlőség*, 1894. dec. 7. 4.

⁸⁹ *Szabolcsi Miksa*: Wahrmann Mór. *Egyenlőség*, 1891. okt. 30. 5.; *Vadász Ede*: Adalékok a Wahrmann-, gorlicei Weiss-, Szófer- (Schreiber) és Fischmann-családok származási adataiból. Ezen családok kiválóbbjainak életrajzához is. Bp., Athenaeum, 1907. 10–13.

⁹⁰ Wahrmann Ernő öngyilkos. *Budapesti Hírlap*, 1906. jún. 1. 7–8.; *Molnár Jenő*: A Wahrmann-család tragédiájának utolsó felvonása. *Egyenlőség*, 1926. nov. 27. 5.; *Pázmándy Dénes*: A Wahrmann-család tragédiája. Szombat, 1934. febr. 3. 6–7.; 1934. febr. 17. 7–8.

⁹¹ *Bródy Sándor*: Oroszlánszívű Richárd utolsó órája. In: *Uő*: Elmélkedések. Bp., Lampel, é. n. [1914.] 7–8.

⁹² *Szabolcsi Miksa*: Az új nemzedékért. *Egyenlőség*, 1893. ápr. 14. 3–4.

⁹³ Uo. 4.; Amit Wahrmann Mór sem sejtett. *Egyenlőség*, 1893. máj. 19. 11.

⁹⁴ Wahrmann Mór fiai. *Egyenlőség*, 1893. nov. 17. 3–4.

gyengébb szeretetének és legbensőbb odaadásának tárgya”,⁹⁵ fiai okozta keserőségében vigasztalója, akinek népszerűsége boldoggá tette amúgy „kemény és szarkasztikus természetű” apját.⁹⁶ A *Hét* 1893. október 1-jei számának címlapját Wahrmann Renée portréja ékesítette. „Ő típusa — írta ekkor Kóbor Tamás —, nemes típusa az úgyszólván külön társadalmi osztályt képező lipótvárosi hölgyeknek.”⁹⁷

A lipótvárosi hölgyek e nemes típusa 1897. december végén a törvénynek megfelelően két tanú kíséretében megjelent Kohn Sámuel pesti főrabbinál, hogy bejelentse kitérését a zsidó vallásból. Első, a szeszgyáros megyeri Krausz Izidorral 1883-ban kötött és nem sokkal kitérése előtt felbontott házasságából 1895-ben született lányát, Amália Lujzát „magával vitte a keresztvíz alá”.⁹⁸ A református egyház kebelébe lépett, majd egy hónapra rá Beretvás Endre cs. és kir. kamaráshoz hozzáment Renée kitérésének „szenzációs” híre⁹⁹ megrendülést keltett; ha valakinek, úgy neki nem lett volna szabad kitérnie. Wahrmann Renée-re, írta A *Jövő* című zsidó hetilap, „atyjának a zsidóságban elfoglalt állásánál fogva, igényt tartottunk”.¹⁰⁰ Wahrmann Mór lánya kikeresztelkedésének szimbolikus jellegét csak fokozta, hogy kitérése bejelentésekor két tanúja Hegedüs Sándor országgyűlési képviselő és báró Bánffy Dezső, Magyarország miniszterelnöke volt. „Wahrmann Mór leányának — kelt ki az *Egyenlőség* — kötelességei voltak édes atyja emléke iránt, édes atyja felekezete iránt, melynek élete jó részét szentelte. Wahrmann Mór leánya ezeket a szent kötelességeket megszegi; Wahrmann Mór leánya meghazudtolja mindazt, mit édes atyja 15 esztendőn által annyiszor hangoztatott, hirdetett; holott édes atyja őt még ki sem tagadta, – és ebben az árulásban a szép zsidó Nagyságának Magyarország miniszterelnöke áll oldala mellett.”¹⁰¹ Az *Egyenlőség* ugyan kiemelte, Wahrmann Mór gyermekeinek eltévelyedését elsődlegesen a zsidóság ismeretére és szeretetére való nevelés hiánya okozta, vagyis a felelősség részben apjukat terhelte, aki túl későn ébredt rá mulasztására. Ez megmagyarázhatta, de persze nem tehetette bocsánatosná Renée kitérését, akinek annál is inkább kötelessége lett volna hű maradni apja emlékéhez és vallásához, hogy miután Wahrmann Mórnak megszakadt fiaival a kapcsolata, „valósággal bálványozott” lánya maradt egyetlen vigasza. „De ím, mint kidaszított fiai, megszegyeníti a sírban imádott, egyetlen leánya is”.¹⁰² Wahrmann Renée árulásán mit sem változtatott, hogy kitérése után ezer forintot adományozott a Pesti Izraelita Nőegyletnek,¹⁰³ az *Egyenlőség* még évek múltán is szállította róla a — zsidó szemszögből — dehonesztáló, így például kislánya ébredező zsidóellenességéről tudósító híreket.¹⁰⁴

⁹⁵ Dr. Neumann Ármin: Emlékbeszéd Wahrmann Mórról. Magyar Génusz, 1892. dec. 25. 433.

⁹⁶ Tenczer Pál: Reminiscentiák. Egyenlőség, 1892. dec. 2. 8.

⁹⁷ *Flaneur [Kóbor Tamás]*: Krauszné-Wahrmann Renée. A Hét, 1893. okt. 1. 244.

⁹⁸ Vadász E.: Adalékok i. m. 8.

⁹⁹ Wahrmann Renée kitérése. Pesti Hírlap, 1898. jan. 4. 9.; L. még: Válás után. Országos Hírlap, 1898. jan. 3. 8.; Wahrmann René kitérése. Budapesti Hírlap, 1898. jan. 4. 8.; Wahrmann René. Pesti Napló, 1898. jan. 4. 7.; A miniszterelnök Kohn rabbinál. Alkotmány, 1898. jan. 4. 7.

¹⁰⁰ Megtörtént. A Jövő, 1898. jan. 28. 4.

¹⁰¹ Egy áttérés alkalmából. Egyenlőség, 1898. jan. 9. 2.

¹⁰² Uo. 3.

¹⁰³ Megtörtént i. m. 4.

¹⁰⁴ Szabolcsi M.: A zsidó renegátok és az antiszemitizmus i. m. 6.

Amilyen feltűnést keltő volt Wahrmann Renée-nek a miniszterelnök kíséretében történt kitérése, annyira bizalmas volt azon „spekuláns emberek”¹⁰⁵ áttérése, akik úgy tértek be valamelyik keresztény felekezetbe, hogy előtte nem tértek ki a zsidó felekezetből, vagyis áttérésük titokban tartása érdekében nem jelentették be kitérésüket hitközségük rabbijánál. Az egyházpolitikai törvények révén a zsidó felekezet tagjaira is kiterjesztett 1868:LIII. tc. előírása szerint a keresztény papok illetve lelkészek csak azt keresztelheték meg, aki rendelkezett a hitközsége rabbi-hivatala által kibocsátott kitérés bizonyítvánnyal, ám e követelményen elsöprő többségükben túltették magukat.¹⁰⁶ Mivel legtöbbször azon kötelezettségüknek sem tettek eleget, hogy az általuk történt keresztelésről értesítsék a konvertita volt hitközségének rabbiságát, az ily módon suba alatt kereszténnyé vedlett zsidók áttéréséről volt hitsorsosaik hivatalosan nem szereztek tudomást.¹⁰⁷ Ez persze nem jelenti azt, hogy az esetek többségében ne tudódott volna ki „a titkok titka”, „szájról-szájra adják, hogy a héten ez tért ki, a múlt héten amaz”.¹⁰⁸

A kósza híreket a felekezeti lapok csak elvétve erősítették meg, a pletyka ugyanis tette a magáét. Egyes titokban áttért személyek nevének felfedése egyfajta büntetés volt, célja a különösen elvtelennek ítélt esetek nyilvános pellengérré állítása. 1903-ban Szabolcsi Miksa megírta, hogy Schwarz Gusztáv, a római jog rendes tanára a budapesti tudományegyetemen, szintén azok közé tartozik, „kik bujkálva, a törvényt megkerülve tértek ki”.¹⁰⁹ Nevének említését Schwarz (később Szász-Schwarz) Gusztáv azzal érdemelte ki, hogy 1893-ban, amikor megkapta a rendkívüli tanári címet, még külön fejtegette az *Egyenlőség*nek, hogy eddig csupán azért nem neveztek ki zsidó vallásúakat nyilvános rendes egyetemi tanárnak, mert emezek a vitathatatlan kitérés nyomás alatt túl könnyen megtörtek és kinevezésük érdekében elhagyták zsidóságukat. „Szomorú — idézte ekkor az *Egyenlőség* Schwarz Gusztáv szavait —, hogy nálunk bármily kiváló tudós is csak a keresztlevél segítségével juthat egyetemi tanárságra, de ha már úgy van, a zsidó tudósoknak erőseknek kellene lenniök és ha az intéző körök látnák, hogy célhoz nem jutnak, [...] a jég megtörnék és kineveznének zsidót is.”¹¹⁰ Egy évvel később, rendes egyetemi tanárrá való kinevezését Schwarz Gusztáv már keresztényként érte meg. Ugyancsak Szabolcsi Miksa volt az, aki 1904-ben elbeszélte a drámaíró és színigazgató Karczag Vilmos esetét. Ez annyival volt kacifántosabb, és ezért is tárta az *Egyenlőség* szerkesztője a nyilvánosság elé, hogy Karczag valójában „már mesumed volt”, midőn egyszer az áttéréséről mit sem tudó Szabolcsi előtt „égre földre esküdözött,

¹⁰⁵ Kitérték nyilvántartása. *Egyenlőség*, 1890. márc. 16. 3.

¹⁰⁶ *Dr. Kiss Arnold*: Hívek egylete. *Egyenlőség*, 1903. febr. 22. 3–4.; *Szabolcsi Miklós*: Meturgeman. Törvényszegés. *Egyenlőség*, 1903. ápr. 12. 6.; *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. Elkeresztelések. *Egyenlőség*, 1908. jún. 7. 4–5.

¹⁰⁷ *Konrád M.*: Zsidók és kitért zsidók i. m. 378–380.

¹⁰⁸ *Hajdu Miklós*: A neofiták lajstroma. *Egyenlőség*, 1901. jún. 23. Melléklet. 3.

¹⁰⁹ *Szabolcsi Miksa*: Hívek egylete. *Egyenlőség*, 1903. febr. 8. 1.; L. még: *Szabolcsi Miksa*: Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor. *Egyenlőség*, 1904. okt. 23. 3.

¹¹⁰ Rk. egyetemi tanár. *Egyenlőség*, 1893. júl. 14. 8.

[...] hogy nem fog kitérni sohasem”. Végül is, ismerte el Szabolcsi, „nem is tért ki azóta”, hiszen „megcselekedte előzőleg”.¹¹¹

Egyes kitért zsidók ellen a neológ értelmiség azért kelt ki, mert származásuk eltussolásának vágyától hajtva túlléptek egy — természetesen szubjektív — határt. Ezt tette például a *Pesti Hírlap* alapító-tulajdonosaként országos hírnévnek örvendő Légrády Károly és öccse, Tivadar, amikor a Hevra Kadisának a zsidó hitben elhunyt édesanyjuk lakására érkezett alkalmazottait „sem a halál előtti, sem utáni imákat és szertartásokat végezni nem engedték”. A „jámbor zsidóasszonynak maradt Pollákné” fiai csak azért engedték be a Szent Egylet embereit, hogy azok elszállítsák az elhunytat. „Gyalog egy lépést sem kísérték anyjuk holttestét fiai, de mindjárt a kapunál kocsiba ültek és a temetőbe kihajtottak. [...] Anyjuk halálát sem a tulajdonukat képező »Pesti Hírlap«-ban meg nem említették, sem a szokásos gyászjelentést ki nem adták.”¹¹²

A történethez hozzátartozik, hogy az *Egyenlőség* nem sokkal korábban élesen bírálta Légrády Károly kétkulacsosnak ítélt — a nagyrészt zsidó előfizetők miatt általában zsidópárti, ám a zsidókat nem kedvelő olvasók kedvéért olykor a zsidóságot bíráló — szerkesztési politikáját. Légrády Károly, jelentette ki az *Egyenlőség*, „nem szereti a zsidókat”.¹¹³ Amihez hozzátehetnénk: az antiszemita sem szerették a „börze-liberalizmus” érdekeit istápoló sajtó archetípusának tekintett „szabadkőműves szellemű” *Pesti Hírlapot*.¹¹⁴ A kikeresztelkedett Légrádyiakban az antiszemita eszmerendszerhez híven a zsidót látták. „A nyúl-bőr a hermelin ellen!”, fakadt ki 1882-ben a Légrády testvérek fülének méretét külön az olvasók figyelmébe ajánló *Katholikus Társadalom* abbéli felháborodásában, hogy a *Pesti Hírlap* egy bíráló cikket mert közölni Simor János hercegprímásról.¹¹⁵ Hogy a történet kerek legyen: az ultramontán lap főszerkesztője, Mayer I. Arno, maga is kitért zsidó volt.¹¹⁶

A neológ értelmiség ennél gyakrabban kelt ki azon konvertiták ellen, akik átterésüket követően maguk is hittérítőké váltak. A budapesti építész Kőrösi Albert annak köszönhetné nevének „kiszerveztését”, hogy halálos ágyán megkereszteltette édesapját, Neumann Miksát. A Budapesti Áru- és Értéktőzsde 1903-ban királyhalmi előnévvel nemességet kapott alelnöke negyven éve tagja volt a pesti Hevra Kadisának, nem sokkal halála előtt kiválasztotta és megvásárolta nyugvóhelyét felesége sírja mellett a zsidó temetőben. Nehezen volt elképzelhető, hogy a 76 éves Neumann Miksa halála órájában ki akart volna térni, azt sem lehetett

¹¹¹ Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Nem lett plébános. *Egyenlőség*, 1904. júl. 31. 8.

¹¹² A Légrády testvérek anyja. *Egyenlőség*, 1890. jan. 19. 12. Légrády Károly 16 éves korában, 1850-ben keresztelkedett ki. Nevét 1867-ben, házasságakor magyarosította, átvéve felesége leánykori nevét. L. Lipták Dorottya: Vállalkozás és kultúra. Esettanulmány a vállalkozói elit társadalomtörténeti vizsgálatához Prágában és Budapesten. In: Tradíciók és modernitás. Közép- és Kelet-Európai perspektívák. Szerk. Lipták Dorottya – Ring Éva. Bp., Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, 1996. 218., 222.

¹¹³ Sz.: Mezei Mór és Légrády Károly. *Egyenlőség*, 1889. ápr. 7. 8–9.

¹¹⁴ Felekezeti fanatizmus. Alkotmány, 1896. ápr. 1. 1.; Miklóssy István: Veszedelmes tünetek iskoláinkban. Bp., Stephaneum, 1911. 11.

¹¹⁵ Nyúl-bőr a hermelin ellen! *Katholikus Társadalom*, 1882. febr. 18. Melléklet. Nincs oldalszám [1.]

¹¹⁶ A magyar sajtó története. II/2. 1867–1892. Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp., Akadémiai Kiadó, 1985. 364.

tudni, vajon megkeresztelésekor beszámítható állapotban volt-e. Mezey Ferenc, a Hevra Kadisa ügyésze hiába nyújtott be tiltakozást a fővároshoz, Neumann Miksát katolikusként, a katolikus temetőben temették el. „A családnak kínos volt az emlékezés árnya”, írta Hajdu Mikós, aki számára nem volt kétséges, Kőrösi Albert azon szégyenletes vágytól hajtva kereszteltette meg haldokló apját, „hogy a gyászoló gyülekezetet zsidó temetés zsidó rítusa ne figyelmeztesse arra a különbségre, ami apa és fiú között vallási téren fennáll”.¹¹⁷

Az 1904-ben bárói címet nyert csetei Herzog Péter Margit nevű lánya 1894-ben ment nőül az 1905-ben ugyancsak báróságot kapott orosdi Orosdy Fülöphöz. Margit szülei hű zsidók voltak, ő maga viszont, férjéhez hasonlóan, kitért.¹¹⁸ Neve megjelenését a felekezeti sajtó hasábjain Orosdy Fülöpné volt hitsorsosai üdvözlése érdekében kifejtett, köztudottan buzgó térítési tevékenységének köszönhető,¹¹⁹ „három év óta 20.000 koronát költött arra, hogy más zsidók is kitérjenek”, írta az *Egyenlőség* 1904-ben.¹²⁰ A cikk kis sajtóvitát keltett. A katolikus Néppárt hivatalos napilapja, amely amúgy előszeretettel elmélkedett a zsidóság „faji eredendő bűnei”¹²¹ fölött és politikai ellenfeleinek esetleges zsidó „származását” nem mulasztotta el kiemelni,¹²² védelmébe vette a „jótékonyágáért köztiszteletben álló hölgyet”, akit az *Egyenlőség* „arcpirító léhasággal” kfigurázott, csupán mert „a zsidók megtérítése körül fáradozik”.¹²³ Viszontválaszában az *Egyenlőség* további részleteket közölt Orosdyné térítési buzgalmáról és kiállt joga mellett, hogy pellengérré állítsa „a volt zsidó asszony kacagtató erőlködését, hogy jóvátegye származását”.¹²⁴

Az 1900-as évek elején kitért Elek Pál esete még érzékenyebben érintette a neológ értelmiséget. A Magyar Bank vezérigazgatójának kitérése egyrészt érthetetlen volt az *Egyenlőség* számára, hiszen Elek Pál nem a nemesi cím reményében tért ki, lévén még zsidó, mikor ezt 1900 áprilisában elnyerte, és nem is valamiféle kitérési nyomásnak engedve, hiszen a bankszakmában ilyenről aligha lehetett szó. Másrészt – és főleg: Elek Pál esete fájdalmasabb is volt, hiszen kitérése után a hetilap először még roppant elnéző volt vele szemben, nevét csupán azért említette meg, hogy hangsúlyozza, az efféle vezető pozícióban levő embernek szükségtelen aktívan térítenie, hiszen példája önmagában is ragadós.¹²⁵ Csakhogy, mint idővel kiderült, Elek Pál éppenséggel ezt tette, ráadásul alkalmazottai körében, vagyis kihasználva a pozíciójából eredő kényszerítési le-

¹¹⁷ Hajdu Miklós dr.: Expressz-keresztelés. *Egyenlőség*, 1912. márc. 3. 4–5. Az esetről a cionista sajtó is beszámolt. L. Neumann Miksa meghalt. *Zsidó Szemle*, 1912. márc. 1. 2.

¹¹⁸ A Herzog családról: *Kövér György*: M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége. In: *Úő: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Bp., Új Mandátum, 2002. 62–73.

¹¹⁹ Méltóságos urak. *Egyenlőség*, 1904. jan. 10. 8. Orosdyné térítő tevékenységéről a cionista és az ortodox sajtó is megemlékezett. L. Egy új báróról. *Zsidó Néplap*, 1905. márc. 3. 8.; Fővárosi kórkép. *Magyar Zsidó*, 1910. jan. 20. 12.

¹²⁰ *Gabrielus*: Hittérítés. Szerkesztői megjegyzés. *Egyenlőség*, 1904. jan. 17. Melléklet. 3.

¹²¹ *Ariston [Csoór Gáspár]*: Silbermann és Silberstein I. Alkotmány, 1896. márc. 28. 1.

¹²² Zsidó invázió az igazságszolgáltatás terén. Alkotmány, 1908, nov. 13. 1.; *Philaethes*: Demokrácia és kapitalizmus. Alkotmány, 1914. márc. 26. 1.

¹²³ Zsidóországból. Alkotmány, 1904. jan. 19. 7.

¹²⁴ *Szabolcsi Miksa*: Megjegyzések. *Egyenlőség*, 1904. jan. 24. Melléklet. 2.

¹²⁵ *Ábrahám [Gábor A.]*: Kitérések i. m. 3.

hetőséget. „A finánczseni egyszersmind misszionárius is volt s a bankjában annak volt előmenetele, aki elhagyta vallását”, írta az *Egyenlőség* 1911-ben, Elek Pál karrierjének korrupciós botrányba fulladása idején. „Nemcsak maga tért ki, hanem nyakra-főre térített és vallásunk ama tagjai közül, akiket a köznyelv bankjingleknek nevez, egész csomót vitt át a saját egyháza kebelébe és aztán direktorokat és aldirektorokat faragott belőlük, örvendvén a szíve annak, hogy a kitért ember egyszerre úgy megokosodik, hogy a legnagyobb előmenetelre képessé válik. Így csinált Elek Pál misszióstelepet bankjából.”¹²⁶

Hitehagyásának eltitkolását, származásának szégyellését, illetve térítő buzgalmat a „renegát” már csak azzal tetézhette meg, ha kitérése után volt hitsorsosai ellen fordult. Lelki meghasonlásból, abból a túlkompensáláshoz vezető felismerésből következően, hogy a kitérés önmagában nem hozta meg a várt társadalmi eredményt, illetve azon vágytól hajtva, hogy ekképpen megkérdőjelezhetlen tanúsítványt nyújtsanak (immár) *nem zsidó* voltukról, egyes konvertiták valóban antiszemitává váltak.¹²⁷ Mivel a zsidók melletti kiállással a volt hitsorsosaitól éppenséggel elhatárolódni igyekvő konvertita „rontja pozícióját”, írta az *Egyenlőség* 1904-ben, „a keresztények előtt szívesen vezet antiszemitizmusban, mely neki takaró”.¹²⁸ A kitért zsidó antiszemitizmusa természetes folyománya annak, írta Radó Sámuel 1910-ben, hogy az áttérés nem vezet „merész álmai” megvalósulásához: „társadalmi helyzete ugyanaz marad, épp úgy, mint a hogy az orra formája nem változik. Erre az ipse egy lépéssel tovább megy és a tüzes antiszemitizmus hímes mezejére lép.”¹²⁹ A neológ értelmiség hozzáállásának sajátossága a jelenség eltúlzása volt. Hogy létezett, ezt a kortársak közül senki sem tagadta, sőt klisének számított. A téma megjelent az irodalomban,¹³⁰ a kor-

¹²⁶ Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1911. nov. 5. 3. Elek Pál sajátos előléptetési politikája közismert volt. L. [Aradi Viktor]: Pesti karrierék. II. A sókirály. Renaissance, 1910. szept. 10. 103. Elfogult, de informatív portréját adja Balassa Imre: Elek Pál regénye. Közgazdasági eposz a XIX. századból. Bp., A Pesti Tőzsde Kiadása, 1925.

¹²⁷ Sander L. Gilman: Jewish Self-Hatred: Anti-Semitism and the Hidden Language of the Jews. Baltimore–London, John Hopkins University Press, 1986. 22–67.; Endelman, T. M.: Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw i. m. 50–51.; *Uő*: Memories of Jewishness. Jewish Converts and their Jewish Pasts. In: Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi. Szerk. Elisheva Carlebach – John M. Efron – David N. Myers. Hanover (NH), University Press of New England – Brandeis University Press, 1998. 318.; Jean-Christophe Attias: Conversion et haine de soi. In: La haine de soi: Difficiles identités. Szerk. Esther Benbassa – Jean-Christophe Attias. Paris, Editions Complexe, 2000. 293–306.

¹²⁸ Szabolcsi M.: A zsidó renegátok és az antiszemitizmus i. m. 4.

¹²⁹ Dr. Radó Sámuel: A snob. In: *Uő*: Népies politika. Bp., Franklin, 1910. 134–135. Egy két évvel később megjelent könyvében Radó külön részletezte imaginárius kitért ismerősének az e téren legcélravezetőbb magatartást: „Tapintattal kell viselkedned. Sok neofita ordító antiszemitizmussal akarja pozícióját megjavítani. Kérlek, ettől tartózkodjál. [...] Ha például a vérváddal hozakodnak elő előtted, óvakodjál izgatni és szidalmazni. Elég, ha sajnálkozó és melankolikus hangon ezt mondod: «A vidéki zsidók fanatizmusa hihetetlen!» Ez pompás formula.” Dr. Radó S.: Két levél i. m. 235.

¹³⁰ Csiky Gergely: Az Atlasz család. [1890.] In: Századvég. I–II. köt. Sajtó alá rendezte Szalai Anna. Bp., Szépirodalmi, 1984. I. köt. 542.; Ambrus Zoltán: Berzsenyi báró és családja. Tollrajzok a mai Budapestről. [1902.] Bp., Révai, 1906. 85., 192.; [Farkas Pál]: Egy önkéntes naplója. Második félév. Az üteg. Bp., Singer és Wolfner, 1911. 39–47.; Farkas Pál: Egy tanár jegyzetei. Bp., Singer és Wolfner, 1917. 34–35.

beli viccgűjteményekben,¹³¹ a publicisztikában. „Ki ne tudná — írta Kozma Andor 1901-ben a *Budapesti Szemlében* —, hogy a keresztyénségre tért zsidók közül igen sok a renegátok túlbuzgalmával szokott az antisemitizmusban kitűnni. [...] Magunk vitakoztunk már ifjú antisemitával, kinek szüleit még mint zsidókat ismertük s ki a legnagyobb jóhiszeműséggel állította és bizonyította, hogy a zsidóban nem a vallás, hanem a faj az, a mi a gyűlöletet méltán kihívja.”¹³² Ami azonban a kortársaknál mégis inkább kivétel volt, az a neológ értelmiségnél szabály, amelyet a kivétel csak megerősített: „A szabály pedig az — szögezte le Szabolcsi Miksa 1904-ben —, hogy a kitért zsidó a zsidók ellenségeihez szegődik. [...] Ahány új kitért, annyi új antiszemita. [...] Ha azonnal nem válik antiszemitává a kitért, azzá lesz később; és ha esetleg még sem lesz azzá, gyermekei, unokái bizonyosan azokká válnak, ezt megszámlálhatatlan eset bizonyítja.”¹³³ Az évek során az *Egyenlőség* e nézetét dogmává emelte. „Minden renegát — van reá elég bizonyítékunk — nem csak, hogy elszakad testvéreitől, de az első alkalommal elárulja őket — jelentette ki 1911-ben —, a gyermekei pedig, hogy származásukat takargassák, már nyílt zsidógyűlölők.”¹³⁴

E „megszámlálhatatlan eset” közül a neológ értelmiség kevés konkrét példát hozott fel.¹³⁵ Az antiszemita konvertitának a dualizmus korában Sztérényi Bertalan volt a legszélsőségesebb példája. Apja, Stern — 1881 után Sztérényi — Albert a pozsonyi és óbudai jesivában tanult, nagy tudású rabbi volt, Lengyeltótin szolgált, majd 1867-től Újpesten. 1883-ban kiállt a parlamentben ekkor tárgyalt (majd elbukott) vegyes házasság zsinagógai áldása mellett, majd két évvel azután, hogy 1884-ben szélsőséges reform elképzelései miatt lemondásra kényszerült rabbi-állásáról, kultuszminisztériumi jóváhagyással megalakította a *Budapesti Reform. Izr. Egyház* névre hallgató külön egyházát. 1888-ban halt meg, elmebetegintézetben. Mind az öt gyermeke — köztük Sztérényi Bertalan és báró Sztérényi József, államtitkár majd 1918-ban kereskedelemügyi miniszter — kitért.¹³⁶ Sztérényi Bertalan a tisztaeszlári per idején az ekkor már antiszemita *Függetlenség* c. napilap egyik szerzője volt, majd 1884-ben *Újpest* címmel saját hetilapot alapított. A lap „a hazánkat megrontani és nemze-

¹³¹ A kikeresztelkedés. In : A nevető Magyarország. Egyetemes adomagyűjtemény két kötetben. Összeáll. Gracza György. Bp., Lampel, 1901. I. köt. 326.

¹³² Kozma Andor: Az antisemitizmus lényege. Budapesti Szemle, 180. köt. (1901: 299. sz.) 186.

¹³³ Szabolcsi M.: A zsidó renegátok és az antisemitizmus i. m. 4–5.

¹³⁴ Ivri: „Liga a renegátok ellen”. Egyenlőség, 1911. febr. 5. Melléklet. 1.

¹³⁵ És általában nem azokat, amelyekről a kortársak is beszéltek. A „fajszindízmagyar” státuszt szonjúhozó, és ebbéli törekvése révén antiszemitává vált konvertita kifigurázása a közéletben egy adott politikai ellenfél lejáratásának volt a magától kínálkozó eszköze. L. A parlament közgazdászai. Földes Béla. A Pénzvilág, 1911. szept. 15. 390–391. L. még: Közgazdasági arcképcsarnok. Sztányi Ödön. A Pénzvilág, 1912. nov. 16. 1048.; Közgazdasági arcképcsarnok. Sztányi. Levél a szerkesztőhöz. A Pénzvilág, 1912. nov. 30. 1113.

¹³⁶ L. Sztérényi Albert: A polgári házasság, tekintettel a vegyes házasságra, a zsidó törvény és történelem szempontjából. Bp., Révai, 1883.; *Uő*: A zsidó reformmozgalomhoz. Kultúrtörténeti vázlat. Bp., Szerzői kiadás, é. n. A magyar zsidó reform-egyház története. Egyenlőség, 1886. jan. 17. 3–6.; A ref. izr. Egyház I. Egyenlőség, 1886. máj. 30. 5–6.; A ref. izr. egyház. II. Egyenlőség, 1886. jún. 6. 3–4.; L. V. [Ludwig Venetianer]: Stern (Sztérényi) Albert. In: The Jewish Encyclopedia. New York–London, Funk & Wagnalis Company, 1905. 11. köt. 549.; S. R. [Selmann Rezső]: Stern]. Albert. In: *Zsidó Lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. Bp., A Zsidó Lexikon kiadása, 1928. 808.

tünket földönfutóvá tenni akaró, gyalázatos ügyletekkel a hatalmat magához ragadott zsidóság” elleni harcot tűzte zászlajára.¹³⁷ Az „ocsmány és undok, őrző törpe emberi fajzat”-nak titulált zsidóság elleni támadások hangneme a kor antiszemita sajtójához képest is páratlanul durva volt.¹³⁸ A zsidók, vélte a rabbi fia, „a föld felületéről kipusztítandók, kiirtandók”.¹³⁹

Szterényi radikális antiszemitizmusa ellenére az 1880-as évek során a neológ értelmiség nem reagált tevékenységére. Neve az *Egyenlőség* hasábjain csupán az 1890-es évek elején merült fel. Szterényi Bertalan, hozta hírül az *Egyenlőség* 1892-ben, beperelte Weisz Dánielt, a *Zsidó Híradó* című ortodox zsidó hetilap szerkesztőjét, amiért nem fizette ki lapjába írt cikkeit... Az érthetően hitetlenkedők számára az *Egyenlőség* sietett megjegyezni: a VI. kerületi járásbíróóság levéltárában mindenki megtekintheti a perre vonatkozó, 1891/1414 szám alatt kelt aktacsomagot. Amint az 1891. június 15-én és augusztus 7-en felvett jegyzőkönyvekből kiderül, az ortodox lap szerkesztője, aki egyben az ortodox hitközségek központi képviselőjét ellátó *Orthodox Közvetítő Iroda* titkára is volt, elismerte, hogy a Szterényi Bertalan által megjelölt cikkeket valóban ez utóbbi írta, csupán azt tagadta, hogy ezekért fizetés járt volna. Szterényi Bertalan lelkének rejtelmével az *Egyenlőség* egyáltalán nem foglalkozott, a hangsúly nem Szterényin, hanem a cikkeket közlő Weisz Dánielen volt. Az cikke célja nem Szterényi denunciaciója volt, hanem az, hogy lejárássák az Ortodox Irodát, amely az *Egyenlőség* (ekkori véleménye) szerint egyedüli akadályozója volt a 1869-ben több szervezetre szakadt zsidóság újraegyesítésének.¹⁴⁰

Más konvertiták antiszemitizmussal vádolásának mögöttes — valójában elsődleges — oka a neológ értelmiség politikai útkeresésével volt kapcsolatban. „Különös, hogy a zsidókra a *Huszádik Században* is aposztaták uszítják a népet”,¹⁴¹ írta az *Egyenlőség* Jászi Oszkárnak a vérvörös csütörtök után megjelent cikke kapcsán, amelyben Jászi vehemensen kikelt a véleménye szerint soha korábban oly nagy hatalommal nem rendelkező „zsidó uzsora”, és azon „junkker-zsidó koalíció” ellen, amelynek egyfelől Tisza Istvánban, másfelől abban az Elek Pálban jelölte meg legtipikusabb képviselőjét,¹⁴² aki, amint azt az *Egyenlőség* nem mulasztotta el kiemelni, „még csak nem is zsidó, hanem renegát, mint Jászi Oszkár jómaga”.¹⁴³ Megjelenésekor Jászi cikke saját táborában is keltett egy kis vihart.¹⁴⁴ A neológ értelmiség valószínűleg ezért is foglalkozott

¹³⁷ Szterényi Bertalan: A zsidók gyalázatos bosszú műve. Újpest, 1884. aug. 31. 1.

¹³⁸ A zsidók reformálása. Újpest, 1884. okt. 19. 3.

¹³⁹ Szterényi Bertalan: Az élő halottak. Újpest, 1884. nov. 2. 2. Az 1885-ben megszűnt lap hírei gyakran személyes jellegűek voltak, elbeszélvén például, amint a szerkesztő a rákospalotai ligetben megejtett délutáni sétája során „egy csapat soletot elfogyasztott zsidó Rűfkével találkozott”, akik, midőn elment „ezen hagyma parfümözött leány falka” mellett, szitkokat és átkokat kiáltottak felé, „akár a talmudból olvastattak volna ki”. Inzultáló zsidó nők. Újpest, 1884. szept. 7. 4.

¹⁴⁰ Szabolcsi Miksa: A szalonnával bélelt orthodox zsemlye. Egy kis leleplezés. *Egyenlőség*, 1892. júl. 1. 8.; Szabolcsi [Miksa]: Kelepczében. *Egyenlőség*, 1892. júl. 8. 7–8.

¹⁴¹ Kezdődik. Szerkesztői megjegyzés. *Egyenlőség*, 1912. jún. 16. 4.

¹⁴² Jászi Oszkár: 1912 május 23. *Huszádik Század* 13. (1912: 6. sz.) 737–740.

¹⁴³ Kezdődik i. m. 4.

¹⁴⁴ A radikális *Világ* egy anonim szerzője, valójában a napilap felelős szerkesztője, külön cikkben bírálta Jászit, amiért „a «zsidó» jelzőt minősítő attribútumnak” használta és a „zsidó néprontók” reprezentánsát a kitért, vagyis liberális szempontból zsidónak már nem minősíthető Elek Pál

ekkor Jászi Oszkárral, akinek amúgy korábbi írásai is szolgáltathattak volna okot felháborodására, így 1905-ös kifakadása a „borzalmas ó-testamentumi parancsok” és az „ó-testamentumi Jehova szörnyű átkozódásai” ellen,¹⁴⁵ vagy 1911-es értekezése a „középkori gettó”-ban kialakult és a zsidó polgárság zömének lelkében továbbra is eleven „zsidó szellem”-ről, amelynek két alapvető tulajdonsága, vélte Jászi, „a fanatikus vallásos szellem a lelki életben”, illetve „az uzsorás tevékenység a gazdasági életben”.¹⁴⁶ A neológ értelmiség Jászi 1912-ben megjelent *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* c. könyvére sem reagált, amelyben a radikális tábor vezéregyénisége a zsidóság társadalmi integrációját csak ott tekintette megvalósíthatónak, „ahol a zsidó vallás, akár formailag, a kikeresztelkedés ténye által, akár érzelmileg, az ősi hagyományok eldobása által, végleg felbomlik”.¹⁴⁷

A Jászi elleni kirohanást ezen kívül az váltotta ki, hogy a zsidókra vonatkozó kijelentéseit az adott, politikailag pattanásig feszült légkörben az *Egyenlőség* különlegesen veszélyesnek, sőt rosszakaratúnak tartotta: „Elhisszük, hogy [Jászi] nem a zsidót, mint fajt, hanem a zsidót, mint egy osztály gyűjtőnevét akarta leönteni a népcsalás vitrioljával, mi elhisszük, de — Istenem — a nép nem hiszi, a nép nem disztíngvál, a nép nem szociológus, a nép ... a nép. És a vérig keseredett, forrongó, lázadt vérű nép lábhoz tett fegyverrel áll most és figyel ... és vár ... és riadtan hallgat minden szóra, amely a júniusi szélben feléje hullámszik. És Jászi Oszkár tudja, hogy ez a szó: zsidó, mozgalmas időkben, olyan időkben, amikor tűz és láng a levegő is, mit jelent. Jászi Oszkár tudja, hogy a tömeg mindig bűnbakot keres s ilyenkor nem kell egyéb, mint valaki kiejtse a száján a szót „a nagy talizmánt”: zsidó. És Jászi Oszkár kiejtette.”¹⁴⁸

A döntő ok azonban más volt. A neológ értelmiség 1912-re a nagy parlamenti politikai pártok mindegyikében elvesztette bizalmát. Tisza Istvántól elfordult mióta egyértelművé vált, hogy uralma alatt nincs remény az általános szavazati jog bevezetésére, amelyet a neológ értelmiség az 1900-as évek eleje óta rendületlenül sürgetett. Az 1900-as években még lelkesen éltetett, ám 1911-ben már „junker-

személyében azonosította. L. „Egy zsidó”: A radikalizmus ellenségei. Világ, 1912. jún. 14. 8. Válaszában Jászi az antiszemitizmus vádját alaptalannak minősítette, ám fenntartotta álláspontját: éppen azért jogos és szükséges „ezeket az urakat lezsidózni”, mert „származásuk elfelejtésére a nép leggonoszabb ellenségeivel, tehát a dolgos, becsületes zsidóságnak is legnagyobb ellenségeivel szövetkeznek”. *Jászi Oszkár: A radikalizmus és a zsidók*. Világ, 1912. jún. 15. 7–8. Válasza nem győzte meg a *Világ* szerkesztőjét: „Minden bűn és minden gonoszság, amit Jászi úr akar, legyen elismerve. De ne legyen szabad felekezeti tulajdonsággá tenni és aszerint domborítani ki a bűnöket.” *Egy zsidó: A radikalizmus és a zsidók*. Világ, 1912. jún. 16. 10.

¹⁴⁵ *Jászi Oszkár: Kulturális elmaradottságunk okairól*. Huszadik Század 6. (1905: 7. sz.) 23.

¹⁴⁶ *Jászi Oszkár: Zsidó-politika*. Világ, 1911. ápr. 30. 1–3.

¹⁴⁷ *Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, Bp., Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1912. 229. Jászi Oszkár viszonyáról zsidó származásához, illetve a „zsidókérdésről” vallott álláspontjáról l. *Hanák Péter: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Bp., Magvető, 1985. 10–11.; *Walter Pietsch: Jászi Oszkár és magatartása a magyarországi zsidókérdésben*. In: *Új: Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Bp., Múlt és Jövő, 1999. 99–108.; *Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Bp., Osiris, 2001. 482–508.; *Pelle János: Jászi Oszkár*. Bp., Kairosz, 2001.; *Litván György: Jászi Oszkár*. Bp., Osiris, 2003. 19., 90–91.; *Új: Jászi Oszkár és a zsidókérdés*. In: *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Bp., Balassi, 2005. 45–53.

¹⁴⁸ Kezdődik i. m. 4.

göggel és mukker sötétséggel¹⁴⁹ vádolt Tisza Istvánból a neológ értelmiség ekkorra végleg kiábrándult. A függetlenségi pártban viszont, főleg lokális szinten, túlon túl rendszeresen — lényegében a dualizmus egész ideje alatt — fel-felbukant az antiszemitizmus ahhoz, hogy újdonsült közeledése a polgári radikálisokhoz és a szociáldemokratákhoz változtatott volna a neológ értelmiség iránta táplált alapvető bizalmatlanságán. Az 1910-es évek elejére érve az adott politikai rendszer fennmaradásában a neológ értelmiség már nem annyira a zsidók helyzete javulásának biztosítékát, mint egyre inkább gátját látta. A „legszélsőbb demokrácia” eljövételét és „radikális változásokat”¹⁵⁰ sürgető *Egyenlőség* ekképpen természetes szövetségesként tekintett a pártba ugyan még nem szerveződött, de evidensen politikai csoportosulást képező polgári radikálisok kicsiny táborára, az ellenségem ellensége a barátom elvénél fogva még a Galilei Kör iránt is kifejezte szimpátiáját.¹⁵¹ Ebben a helyzetben a Jászi elleni támadás nem a kitérés ellen kifejtett diskurzusnak volt a része, és nem is kifejezetten Jászi személye ellen szólt: kiváltó oka elsősorban a politikai elszigeteltség érzetéből, abból az elkeseredettségből fakadt, hogy az „antiszemitizmus dinamitját”, amint írta az *Egyenlőség*, éppen azon oldalról, „a szabad gondolat forradalmas barikádjairól” dobták bele a politikai életbe, „amely eddig Svájca volt a felekezeti üldözöttjeinek”.¹⁵²

A kitért és (feltételezetten) antiszemita zsidók közül a konzervatív történész, akadémikus és függetlenségi politikus Ballagi Aladár volt az egyetlen, akit a neológ értelmiség évtizedeken át vissza-visszatérően bírált. Apja, Bloch (1848-tól Ballagi) Mór az 1840-es évek elején Löw Lipót mellett a zsidók jogegyenlőségéért folytatott küzdelem legnevesebb harcosa volt. 1840-ben megjelent, a zsidók emancipációját szorgalmazó röpiratát maga Eötvös József felkérésére írta.¹⁵³ A Pentateuch és Józsué könyvének fordításáért Bloch Mórt az MTA még ugyanebben az évben levelező tagjává választotta, a zsidók közül elsőként. 1843-ban, vagyis csupán három évvel azután, hogy röpiratában maga is élesen elítélte a kikeresztelkedő zsidókat,¹⁵⁴ Bloch egy Tübingenhez közeli kis faluban áttért az egyesült protestáns egyházba. Az első modern zsidó értelmiségi kitérése megrökönyödést váltott ki a zsidók körében, különösen, hogy kitérését követően a *Pesti Izraelita Hitközség*nek intézett levelében példája követésére hívta fel volt hitsorsosait.¹⁵⁵ „Lépése — írta Kármán Mór majd 70 évvel később —, hogy keményebben meg ne bélyegezzem, megbotránkozást szült.”¹⁵⁶ A

¹⁴⁹ Szabolcsi Miksa: Meturgeman. A nyitrai kiszólás ötletéből. *Egyenlőség*, 1911. márc. 19. 4.

¹⁵⁰ Dr. Mezey Sándor: Programm-várás. *Egyenlőség*, 1910. jan. 23. 2.

¹⁵¹ Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1912. márc. 31. 5.

¹⁵² Kezdődik i. m. 4.

¹⁵³ Bloch Móritz: A' zsidókról. Pest, Trattner-Károlyi betűivel. 1840.

¹⁵⁴ Uo. 52.

¹⁵⁵ Leopold Löw: Sendschreiben an Herrn Dr. Jos. Szekács, Prediger der evang. Gemeinde zu Pesth. Allgemeine Zeitung des Judenthums, 1844. nov. 25. 682.

¹⁵⁶ Kármán Mór: Löw Lipót emlékezete. Alkalmi beszédek. Bp., Singer és Wolfner, 1911. 10. Bloch Mór kitérése okának semleges illetve elítélő magyarázatát adja: Waktor Andrea: A XIX. századi családmódel működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében. Sic Itur Ad Astra 9. (1995: 1–2. sz.) 45.; Komlós Aladár: Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I–II. köt. Bp., Múlt és Jövő, 1997. I. köt. 51., 85–86. Waktor Ballagi Aladárnak egy apjáról írt cikkében megfogalmazott véleményét veszi át. L. Dr. Ballagi Aladár: Ballagi Mór. In: Protestáns Új Képes Naptár 1879. évre. Szerk. Dúzs Sándor. Bp., Franklin, 17–25. Komlós Löw Lipót korabeli

zsidók ellenérzése Ballagi iránt idővel mégis enyhült, nem kis részben azért, mert Ballagi nem fordított hátat volt közösségének, a jeles protestáns teológus-sá vált tudós rajongó csodálattal írt a zsidóságról és támogatta a tehetséges zsidó fiatalokat, köztük Goldziher Ignácot.¹⁵⁷ Valószínűleg ez, valamint persze Ballagi hírneve magyarázza, hogy 1882 őszén az ifjú Szabolcsi Miksa megkérte, hogy szólaljon fel nyilvánosan a nem sokkal korábban kirobbant tiszzaeszlári vérvád ellen. Ballagi megígérte, hogy ad egy cikket a *Vasárnapi Újságnak* (az *Egyenlőség* csak nem sokkal ezután indult meg). A cikket Ballagi meg is írta, megjelenése előtt megmutatta Kohn Sámuelnek, a *Pesti Izraelita Hitközség* fő-rabbijának, és a hitközség főtitkári állását 1876 óta viselő Goldziher Ignácnak. Annál nagyobb volt a meglepetés, midőn a *Vasárnapi Újság* várva várt számában Ballagi Mór cikke helyett fiának, Ballagi Aladárnak jelent meg egy tanulmánya a bazini vérvádról.¹⁵⁸ A történeteket Ballagi Mór az *Egyenlőség* későbbi elbeszélése szerint Kohn Sámuelnek és Tenczer Pálnak is elmesélte: cikke megjelenését fia hevesen ellenezte, mire Ballagi Mór „saját szavai” szerint „a solom bajiszért”, azaz a ház békéjéért inkább lemondott cikke közzétételéről. „Az én Aladár fiam — idézte Ballagi Mórt az *Egyenlőség* — nagy antiszemita!”¹⁵⁹

Hogy a kifakadás valóban elhangzott-e, ellenőrizhetetlen, mint ahogy maga a történet is. Megkockáztatnánk: az utóbbi igaz volt, az előbbi már inkább az *Egyenlőség* stilisztikai sűrítése. Ami Ballagi Aladárnak a zsidóság iránt táplált érzelmeit illeti, testvérének írt levelei ellentmondásos személyiséget tárnak fel. Ballagi egyfelől elítélte az antiszemitizmust, amely, írta egy 1894-es levelében, „legbiztosabb fokmérője az illiberalizmusnak”, másfelől, ha a kor antiszemita diskurzusához mérten relatíve enyhe formában is, de vissza-visszatérően zsidózott.¹⁶⁰ 1904-ben, az Akadémia rendes tagjává választásakor, Ballagi a spanyol inkvizícióról tartotta székfoglalóját. Tanulmányának célja „a *summum bonum* alapeszméjéből” táplálkozó inkvizíciót sújtó leggyakoribb vádak cáfolata volt. Előadásában a zsidóság és kereszténység összeférhetetlenségét valló szerző megértően nyilatkozott a „spanyol nép egységének” faji különállásuk miatt „benső akadályát” képező zsidók „elháríthatatlan” kiűzéséről.¹⁶¹ Az „enyhén szólva klerikális” Ballagi, írta ekkor az *Egyenlőség*, az apja „ellentétje”: „Minduntalan olyat ír, olyat beszél, olyat tesz, amire az ember nagyot csóvál a fején: »Ilyet az

cikkére támaszkodott. L. Löw, L.: Sendschreiben an Herrn Dr. Jos. Szekács i. m. 682–690. Bloch Mór áttéréséről átfogó képet nyújt: *Kovács Ábrahám*: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. *Confessio* 31. (2007: 3. sz.) 109–125.

¹⁵⁷ *Komlós A*: Magyar-zsidó szellemtörténet i. m. I. köt. 87.; *Kovács Á.*: Ballagi Mór és a Skót Misszió i. m. 121.

¹⁵⁸ *Ballagi Aladár*: Zsidó-égetés Magyarországon 1529-ben. *Vasárnapi Újság*, 1882. okt. 1. 637–640. Delitzsch Ferenc. *Egyenlőség*, 1890. márc. 9. 5.; *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. *Ballagi Aladár*. *Egyenlőség*, 1905. jan. 22. 4–5.

¹⁵⁹ Uo. 5. Ballagi Aladárnak a *Vasárnapi Újság*ban megjelent rövid tanulmánya nem volt antiszemita, a vérvádat dajkamesének tekintette, ismételten hangsúlyozta, hogy Magyarországon mindig csupán a német polgárság tanúsított gyűlöletet a zsidók iránt.

¹⁶⁰ *Waktor A*: A XIX. századi családmódel i. m. 70–71.

¹⁶¹ *Ballagi Aladár*: A spanyol inquisito. In: *Uő*: Élő tanítások. Cegléd, Volt tanítványai kiadása, 1934. 35–55.

öreg Bloch soha se tett volna.«.¹⁶² Mondhatni hab volt a tortán, hogy a függetlenségi szellemű értelmiség újkonzervatív eszmékre fogékony táborához tartozó Ballagi a tudományos-egyetemi életben évtizedeken át aknamunkát folytatót a zsidó hitben minden kísértés dacára megmaradt Marczali Henrik ellen.¹⁶³ „Marczaliban és Ballagiban két tudományos pólus áll szemben — írta az *Egyenlőség* 1913-ban —: az egyik a szabad kutató, a modern tudományos, a másik a múzeumokból is kisöpört kuli-történetírás.”¹⁶⁴

Az ellenérvés intenzitását jelzi, hogy Ballagi azon — a dualizmus idején egészen kis számú — politikusok közé tartozott, akik ellen az *Egyenlőség* a választásokkor aktívan igyekezett mobilizálni közönségét. 1905-ben a hetilap voltaképpen azért elevenítette fel a *Vasárnapi Újság* ügyét, hogy felhívja olvasóit: ne szavazzanak a főváros IX–X-ik választókerületében Kossuth-párti programmal fellépő Ballagira. „Akiben csak a szikrája él a fajszeretnek, a zsidó önérvetnek — írta a hetilap —, nem adhatja szavazatát ilyen emberre.”¹⁶⁵

A neológ értelmiség visszatérő kritikáját Ballagi Aladár részben persze hírnevének és közszereplésének köszönhetette. Szterényi Bertalan jelentéktelen szereplő volt. A zsidóságot sértő kiszólásai ellenére a progresszív-liberális Jászi politikailag a neológ értelmiség felfogásához közel állt, lényegében velük egy oldalon. Ám ezen túlmenően Ballagi Aladár tevékenysége mintegy felkínálta személyét a renegátokról vallott tézis bizonyítására: „Antiszemita ő maga [ti. Ballagi Mór] nem volt, de pótolja ezt fia”, írta az *Egyenlőség* Ballagi Aladár székfoglalóját követően, amellyel, vélte a hetilap szerkesztője, a történész „eleven illusztrációt” szolgáltatott a szüntelenül ismételt állításhoz: „ha a kitért maga nem is áll be zsidóverőnek, de ivadékai már antiszemiták”.¹⁶⁶

Összegzésként elmondható: a kitérés kérdésének horderejéhez és a vele foglalkozó írások mennyiségéhez képest, illetve a kitért zsidó roppant szigorú elvi megítélésén túl, a neológ értelmiség ritkán döntött egyesek nyilvános megbélyegzése mellett. Egyrészt valószínűleg nem volt különösebb kedve beszélni azon, megítélése szerint eleve becstelen volt hitsorsosairól, akik kitérésük bűnét kétszínűséggel, származásuk látványos megtagadásával, illetve antiszemizmussal tetézték. Másrészt, amint azt a neológ értelmiség tudta, sőt „elrettetés” végett folyton hangsúlyozta, a kitért zsidókat a társadalom zöme továbbra is zsidóknak tekintette. Egyesek „jellemtelenségének” feltárása, nyilvános lejáratása ekképpen akaratlanul foltot ejthetett a hitüknél megmaradt zsi-

¹⁶² *Zempléni Árpád*: Ballagi Mór ilyet nem tett volna. *Egyenlőség*, 1904. okt. 16. 2. Az *Egyenlőség* újságírógárdájában a neves költő volt az egyetlen nem zsidó, aki a hetilapnak évtizedeken át vissza-visszatérő szerzője volt.

¹⁶³ Ballagi Aladár Marczali ellen folytatott, különböző botrányokkal tarkított küzdelme köztéma volt. L. Pázmány Péter Universitása. Világ, 1913. márc. 9. 13–14. Az egyetem rektoraként Ballagi 1919-ben kulcsszerepet játszott a munkásságát tekintve őt messze meghaladó Marczali félreállításában. L. *Gunst Péter*: Marczali Henrik. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983. 181–182. Önletrajzában Marczali több ízben megemlékezik Ballagiról, finom szarkazmussal és egyértelmű lenézéssel. L. *Marczali Henrik*: Emlékeim. [1929–31.] Bp., Múlt és Jövő, 2000.

¹⁶⁴ A Marcali-ügy. *Egyenlőség*, 1913. ápr. 13. Melléklet. 3.

¹⁶⁵ *Szabolcsi M.*: Ballagi Aladár i. m. 5. Ballagi megnyerte a választást. Az 1906-os képviselőválasztásokon ugyanott újfent mandátumot nyert.

¹⁶⁶ *Zempléni Á.*: Ballagi Mór ilyet nem tett volna. Szerkesztői megjegyzés i. m. 1.

dókon is, vagyis éppen ellentétes volt a zsidóság társadalmi imágóját folyton szem előtt tartó neológ értelmiség törekvéseivel.

Egyes kitért zsidók nyilvános ostromozása ugyanakkor önmagában is felfed egy lényeges elemet: elvi elítélésükön túl, az elméletileg *per se* becstelen „renegátok” konkrét megítélése elhagyott zsidóságuk illetve volt hitsorsosaik iránt tanúsított *magatartásuknak* volt a függvénye.

V. Kirekesztés és együttélés – A zsidók viszonya volt hitsorsosaikhoz

Az előbbiekben bemutatott, társadalmi pozíciójuk révén mégis kivételes esetek pellengérré állításával párhuzamosan felmerült a társadalmi szempontból jóval nagyobb horderejű kérdés, miként viselkedjenek a zsidók a közöttük élő volt hitsorsosaik több ezer fős tömegével szemben.

Elméletileg a kitérés önmagában hordta a választ. „A renegát neve a zsidók között mesumed”, írta Szabolcsi Miksa 1903-ban. „Azt jelenti: a kiirtott. Önmaga irtotta ki magát. Kiirtotta magát felekezetéből, családjából, barátai köréből.”¹⁶⁷ A zsidó közösségből tette által önmagát kizáró konvertitát kitérése a zsidó társadalom körén kívül helyezte. A zsidóság törzsfájától megvált „renegáttal” való érintkezés tehát egyfajta anomália volt, amely a törzs egészségét veszélyeztette: „Családban, melyből mesumed kerül ki, más mesumed is támad, [...] ahova a mesumed bejut, ott terjeszti a smaddot, amit azt jelenti, hogy irtás, t. i. a zsidóirtás szellemét.”¹⁶⁸ Az anomália feloldása a kitért zsidók kiközösítése volt, az 1900-as évek elején „társadalmi bojkott”-jukra¹⁶⁹ ismételten elhangzó felhívásokat ezen anomália mind inkább szokványossá válása váltotta ki. A kirekesztés nem csupán szükséges védekezés volt, hanem egyben a kitérés járványa elleni harc feltételezetten hatékony eszköze is. „Aki meggyalázza atyját, anyját, múltját, a hitet, melyért az elődök annyit szenvedtek, azzal éreztessük megvételünket, azzal *ne érintkezzünk*. [...] Mit keres a házunknál a hitet cserélt orvos, mikor annyi a jeles zsidó orvos, annyi a jeles keresztény orvos? Pöreinket ne bízzuk kitért zsidó ügyvédre, házaikat ne építtessük hitelhagyott zsidó építésszel. Másban is, mindenben ügyeljünk arra, hogy hittagadókat ne hizlaljunk, de lehetőleg *kerüljük* is őket. [...] Majd meglátjátok, hogy a mesumed-jelöltek tekintélyes része kétszer is meggondolja, esküdjék-e hamisan a keresztény hitelvekre.” (Kiemelések az eredetiben.)¹⁷⁰ Az efféle, a kikeresztelkedést csupán számításból elkerülő zsidók személyükben ugyan nem jelenthettek nyereséget a zsidóság számára, szögezte le Szabolcsi Miksa, a kitérésről való lemondásuk előnye abban rejlett, hogy „gyermekük nem szaporítják az antiszemiták számát”.¹⁷¹ A „bojkott” nem csupán a konvertitákra vonatkozott, a kiközösítésre való felhívások megkülönböztetett célpontjai voltak a gyermekeiket megkeresztelt, ám maguk a zsidó hitben megmaradó és nevük, illetve vagyonuk révén a hitközségi életben vezető

¹⁶⁷ Szabolcsi M.: Megjegyzések egy lemondó levélre i. m. 4.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Ábrahám [Gábor A.]: Kitérések i. m. 3.

¹⁷⁰ Szabolcsi M.: A zsidó renegátok és az antiszemizmus i. m. 5–6.

¹⁷¹ Uo.

pozíciót elfoglaló zsidók, Hajdu Miklós kifejezésével „a neofiták vér szerint való patrónusai”.¹⁷²

A konvertiták társadalmi kirekesztésének meghirdetésével egyidejűleg felmerült a gondolat, hogy a rabbi-hivatalokban kitérésüket bejelentő zsidók neveit hozzák nyilvánosságra. A javaslatot Visontai Soma, függetlenség-párti országgyűlési képviselő vetette fel 1901-ben, a vallásváltások számának hirtelen megugrása idején. Az *Egyenlőség* pártolta a tervet, ha nem is feltétlen minden konvertita, de legalább „az intelligensebb és előkelőbb állású kitérték” esetében.¹⁷³ Az eljárás, indokolta Hajdu Miklós, nemcsak lehetetlenné tenné, hogy a kitérték titokban tartsák áttérésüket, egy efféle „szégyentábla” a kitérések számát is csökkentené.¹⁷⁴

Egyik kezdeményezésnek sem lett azonban nagy foganatja. A társadalmi kiközösítésére szólító, az 1900-as évek elején még alapvetően a kitért zsidókra vonatkoztatott felhívások az évtized végére már csupán azokra szorítkoztak, akik gyermekeik megkeresztelése mellett továbbra is jelentős pozíciókat töltöttek be a hitközségi életben. Az álláspont pár év alatt látványosan módosult. „A vallás védelméből nem lehet társadalmi harc”, írta az *Egyenlőség* 1909-ben. „Semmi egyebet nem kell tenni, csak azt, hogy a felekezeti és hitközségi életben szigorúan ügyeljenek az arra hivatottak, hogy vezető állásba ne juthasson olyan zsidó, — ha még olyan gazdag és előkelő is — aki családjában nemcsak tűrte, de elő is mozdította a zsidó vallástól való elszakadást.”¹⁷⁵

A konvertiták névsorának nyilvános közzététele is csupán kis részben valósult meg. A század elején a kezdeményezés kimerült pár cikkben, a kérdés rövidesen lekerült a napirendről. Pár évvel későbbi felbukkanását az váltotta ki, hogy az osztrák parlamentben több szociáldemokrata képviselő tiltakozott, amiért három bécsi felekezeti lap rendszeresen közzétette a kitérték neveit. Az *Egyenlőség* az eljárást ekkor már elvi és praktikus okokból is ellenezte. Mivel a rabbi-hivatalok által nyilvánossá tett lista nem tartalmazná a „suttyomban”, vagyis kitérés nélkül megkeresztelkedők neveit, nem volna igazságos megbélyegezni a törvény előírásai szerint áttérőket „oly tényért, amit mások szárazon visznek el”. A „proskribálás”, vélte már ekkor az *Egyenlőség*, az elérni kívánt céllal ellenkező hatást váltana ki: a nyilvánosság ódiúmanak elkerülése végett még több zsidó térne át kitérése előzetes bejelentése nélkül, így „még nagyobb volna a bizonytalanság a tekintetben, hogy tulajdonképpen ki a zsidó, ki a kitért”.¹⁷⁶ Az *Egyenlőség* új álláspontja nem aratott osztatlan egyetértést, a hetilap főszerkesztője több ízben pozíciója megvédésére kényszerült,¹⁷⁷ míg végül leszögezte: „És nem akarunk egyáltalában, hogy egyszer nyíltan kimondjuk, — hóhéroskodni. [...] Neveljük híveinket jó zsidóknak: ez legyen a föladat. Kitérnek

¹⁷² Dr. Hajdu Miklós: A lélekvásár. *Egyenlőség*, 1905. aug. 27. 2.

¹⁷³ Meturgeman. Szerkesztői üzenetek. Dr. V. S. Budapest. *Egyenlőség*, 1901. febr. 10. 5.

¹⁷⁴ Hajdu M.: A neofiták lajstroma i. m. 2–3.

¹⁷⁵ Elszakadók és renegát-toborzók i. m. 3.

¹⁷⁶ A kitértők. *Egyenlőség*, 1909. dec. 12. 10.

¹⁷⁷ Szabolcsi M.: A kitértők proskribálása i. m. 3–4.; Szerkesztő [Szabolcsi Miksa]: A kitérték proskribálása. *Egyenlőség*, 1910. jan. 2. 5–6.

katholikusok is, kitérnek protestánsok is, de sohsem hallottuk, hogy ezek a felekezetek újságba tétetnék elveszett híveik névsorát”¹⁷⁸

A kitértek neveinek nyilvánosságra hozatalát szorgalmazók megmaradtak az *Egyenlőség* korábbi érvelése mellett: kevesebben hagynák el a zsidó vallást, írta a laphoz beküldött levelében Neumann Árminné, a volt szabadelvű párti képviselő özvegye, ha a kitérést latolgatók tisztában lennének azzal, hogy kikeresztelkedésük esetén „pellengérré kerülnek”.¹⁷⁹ A kérdés a *Pesti Izraelita Hitközség* képviselőtestületét is megosztotta, az 1911 májusában tartott közgyűlésen egyesek a külföldi példákra hivatkozva szorgalmazták a kitértek neveinek közzétételét.¹⁸⁰ A bécsi zsidó lapokon kívül ekkor már a berlini hitközség hivatalos lapja, az 1910 decembere óta megjelenő, minden hitközségi tag számára ingyenes *Gemeindeblatt* is publikálta a kitértek neveit. Gershom Scholem visszaemlékezései szerint a hitközségi pályázatokat, az istentiszteletek idejét, és más hitközségi híreket közlő havi lapból a berlini zsidók általában nem is olvastak mást, csak az utolsó oldalon megjelenő kitértek névlistáját, azt viszont heves érdeklődéssel.¹⁸¹ 1911 novemberében a *Pesti Izraelita Hitközség* főtitkári állását 1905-től betöltő Weiszburg Gyula által szerkesztett *Hitközségi Szemle* éppen a berlini kitéréseknek a *Gemeindeblatt* megjelenése óta csökkenő számára hivatkozva tartotta kívánatosnak a pesti kikeresztelkedők személyazonosságának nyilvánossá tételét.¹⁸² A kisszámú *Budai Izraelita Hitközség* hivatalos orgánuma 1911 decemberétől ezt meg is tette,¹⁸³ ám a neológ értelmiség egy része, a cionista szervezet hivatalos orgánuma és a kultúrcionista *Múlt és Jövő* követelései ellenére, a budapesti zsidó lakosság több mint 90%-át magában foglaló *Pesti Izraelita Hitközség* nem követte a budai hitközség példáját,¹⁸⁴ aminthogy más vidéki hitközség sem.

Mi okozta az *Egyenlőség* álláspontjának változását? A kitérteknek az 1900-as évek elején általa is követelt, mert a kitérés ellen ekkor még elrettentő hatása révén hatékonyak vélt „proskribálásában” pár évvel később már inkább annak a veszélyét látta, hogy a kitértek, és különösen a hírnévnek örvendő konvertiták neveinek publikálása „propaganda erejével”, vagyis mintegy bátorítólag hatna a kikeresztelkedést fontolgatók feltételezetten jelentékeny táborára.¹⁸⁵ E borúlátáshoz hasonlóan, a kitért zsidók kiközösítéséről kifejtett álláspont módosulása, mintegy minimálprogramra szorítása is az eleve reményvesztett törekvés irreális voltának a belátásából fakadt. Mind mondtuk, a bojkottra

¹⁷⁸ Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Még egyszer a proskripció. *Egyenlőség*, 1910. jan. 30. Melléklet. 3.

¹⁷⁹ Dr. Neumann Árminné: A kitértek proskribálása. *Egyenlőség*, 1910. jan. 2. 4–5.

¹⁸⁰ Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. PIH-I-C-2. A Pesti Izraelita Hitközség képviselőtestülete 1911. május 14-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

¹⁸¹ Gershom Scholem: De Berlin à Jérusalem. Souvenirs de jeunesse. Paris, Albin Michel, 1984. 36.

¹⁸² A kitérések és azok közzététele. *Hitközségi Szemle* 2. (1911: 11. sz.) 338.

¹⁸³ A *Budai Izraelita Hitközség Értesítője* a „hitehagyottak” című rovat alatt tette közzé a hitközségnél kitérésüket bejelentők neveit.

¹⁸⁴ Hivatalos lap. *Zsidó Szemle*, 1911. máj. 15. 7.; Dr. Patai József: Interpelláció a Pesti Izr. Hitközség leendő elnökéhez. *Múlt és Jövő* 2. (1912) 143.

¹⁸⁵ A kitérők i. m. 10.

buzdító felhívásokat valójában eleve a zsidóknak a lap meglátása szerint ezzel ellentétes viselkedése váltotta ki. „A zsidó vállak, melyek fölemelték a kitértet, továbbra is megmaradnak alatta”, írta a kitérték kiközösítésére szólító, ám felhívásának eredményességében éppen ezért maga is kétkedő ifjú rabbinövendék 1904-ben: „E társadalmi bojkott [...] véghezvitelére több energia kell, mint amennyit a mi zsidóságunk mutat, és különösen több önérzet és gerinc. Az pedig nincs, vagy ha van is, rendkívül kevés van.”¹⁸⁶

A kritika egyidejű volt a kitérések számának az 1900-as évek elején bekövetkezett hirtelen növekedésével. A liberális sajtó zsidó újságírói, írta Szabolcsi Miksa 1902-ben, „ujjongának, ha valaki olyan reformot hozna be pl., melynél fogva a kitértőt ünnepélyes búcsúzásra kell meghívni a zsinagógába”.¹⁸⁷ Az *Egyenlőség* legtöbbször a zsidó nagypolgárságot bírálta, amely réteg körében, állította 1903-ban, „a mesumed respektsperson”.¹⁸⁸ 1908 nyarán négy festő, Reinhard Károly, Kallós Ede, Márk Lajos és Kann Gyula, együtt mentek el bejelenteni kitérésüket a *Pesti Izraelita Hitközség* rabbi-hivatalába, áttérésüket „pirulás nélkül” azzal indokolván, hogy reményük szerint így könnyebben érvényesülhetnek a keresztény műpártoló körökben. Döntésüket megkönnyítette, vélte az *Egyenlőség*, hogy áttérésükkel eredeti vásárlóköri elvesztését sem reszkírozták: „Tapasztalják-e, hogy a művészetet pártoló módos zsidók haraggal és megvetéssel fordulnának el az olyan művészekről, kik vallásukból üzletet csinálnak? Nem tapasztalhatták. Inkább az ellenkezőjét láthatták. Becézgetik a kitérteteket. Fene tudja miért. Talán azért, hogy brillírozzanak elfogulatlanságukkal.”¹⁸⁹ A kritika olykor kiterjedt az egész fővárosi zsidóságra, pontosabban annak középosztályi rétegére. „Budapesten — írta az *Egyenlőség* 1909-ben — nem csapódnak be az ajtók a kitért zsidó után. [...] A zsidó pénz, a zsidó szeretet, a zsidó liberalizmus, a zsidó befolyás, a zsidó életrealitás épp úgy támogatja ezután is; nem fogják megvetni, nem fogják kiközösíteni.”¹⁹⁰

Az *Egyenlőség* általánosító véleményéhez képest, amely a zsidóságra nézve kárhozatosnak vélt jelenségeknek a szerzők érzékenységéből adódó felnagyításából eredt, a neológ zsidóknak a konvertitákkal szemben tanúsított magatartása összetettebb volt. Kétségtelen, hogy a hagyományos zsidó értékrend felbomlásával, az akkulturáció útjára lépett zsidóságnak a kitért zsidókhöz való hozzáállása lényeges változáson ment keresztül. Szemben a zsidó felvilágosodást megelőző időkkel, illetve az ortodox közösségekben továbbra is érvényes gyakorlattal, a neológ zsidóság körében a kitérés *általában* nem eredményezett végleges szakítást a konvertita és családja, barátai, illetve korábbi zsidó társasága között, egyrészt, mert ez összeegyeztethetetlen volt a felekezeti hovatartozást a társas érintkezés terén közömbösnek tekintő vallási tolerancia liberális elvével, másrészt, és főleg, mert a kitért zsidó kiközösítésének alapjául szolgáló

¹⁸⁶ Ábrahám [Gábor A.]: Kitérések i. m. 3–4.

¹⁸⁷ Szabolcsi Miksa: Védelműl. *Egyenlőség*, 1902. jan. 19. 1.

¹⁸⁸ Szabolcsi Miksa: Megjegyzések egy lemondó levélre i. m. 4.

¹⁸⁹ Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Vallással csereberélő művészek. *Egyenlőség*, 1908. aug. 2. 5. A négy festő nevét az *Egyenlőség* csak két héttel később fedte fel, hogy elejét vegye az olvasók találgatásainak. Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Többeknek. *Egyenlőség*, 1908. aug. 16. 6.

¹⁹⁰ Elszakadók és renegát-toborzók i. m. 1., 3.

hagyományos vallási előírások már nem befolyásolták jelentősen a neológ zsidók életét.¹⁹¹

A mentalitások változását mi sem jelzi jobban, mint ezen újsütetű toleranciának a felekezeti élet keretein belül is megmutatkozó hatása. A századforduló idején előfordulhatott, hogy helyén maradt olyan vidéki izraelita nőegylet választmányi tagja, illetve olyan hitközségi elnök, aki jóváhagyólag asszisztált lánya kikeresztelkedéséhez.¹⁹² Bár ez kétségkívül szélsőséges eset volt, egy vidéki kis hitközség vezetősége éveken át kitartott a zsidókat röpirataiban áttérésre buzdító rabbi-ja mellett.¹⁹³ A kitérés iránti tolerancia tehát nem volt csupán a fővárosi középosztály, illetve nagypolgárság sajátja, amint azt az *Egyenlőség* maga is tudta, hiszen ezekről az önnön általánosítását szétfeszítő esetekről éppen ő számolt be.

Nem vitás, persze, hogy a kitért zsidók elfogadottsága tendenciálisan növekedett zsidó környezetüknek a hagyományoktól való eltávolodásával, vagyis inkább volt jellemző a fővárosi gazdasági elitre és az értelmiségi rétegre. A zsidó nagypolgárság tagjai fenntartották a társadalmi érintkezést kitért ismerősökkel,¹⁹⁴ a kitérés általában a családi kapcsolatokban sem hozott változást.¹⁹⁵ A zsidó nagypolgárság fellegvárának számító Lipótvárosi Kaszinó első két elnöke, Falk Miksa és Dóczy Lajos kikeresztelkedett zsidó volt, mint ahogy a kaszinó megalapítása, 1883 és 1907 között megválasztott zsidó származású igazgatók több mint egyharmada.¹⁹⁶ Az „apáknak” a hagyományos elithez vélt hasonlóságát élesen elítélő, ám a maga módján még vehemensebben asszimiláció-párti progresszív értelmiségi körökben a kitérés éppen annyira elfogadott, sőt ideológiailag megindokolt volt,¹⁹⁷ mint amennyire gyakori.¹⁹⁸

¹⁹¹ Katz, J.: Kifelé a gettóból i. m. 118–119.; Endelman, T. M.: Conversion as a Response to Antisemitism i. m. 79.; Marion Kaplan: Redefining Judaism in Imperial Germany: Practices, Mentalities, and Community. *Jewish Social Studies* 9. (2002: 1. sz.) 20.

¹⁹² Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Vidéki nőegylet. *Egyenlőség*, 1903. okt. 18. 7.; Sz. M.: Botrány. *Egyenlőség*, 1911. febr. 12. 9.

¹⁹³ A tápiószelzei rabbi, Lichtenstein Ignác (1824–1909) szoros kapcsolatban állt a Budapesti Református Egyház égisze alatt működő Skót Misszióval. 1857-ben elfoglalt rabbiállásáról 1892-ben mondott le. Számítalan röpirata mellett álláspontját az *Egyenlőség*hez beküldött levelében is megvédte. L. Lichtenstein Ignác: Tekintetes szerkesztő úr! *Egyenlőség*, 1891. aug. szept. 11. 4–5. Az *Egyenlőség* ismételt kirohanásai minden bizonnyal szerepet játszottak lemondásában. L. Hogy mi minden történhetik. *Egyenlőség*, 1891. aug. 28. 3–4. Szabolcsi Miksa: A tápió-szelei rabbi i. m. 5–6.; Szabolcsi Miksa: A tápió-szelei rabbi és az ő hitközsége. Leleplezések. *Egyenlőség*, 1891. okt. 23. 4–8.; Tápió-Szeléről. *Egyenlőség*, 1891. okt. 30. 13.

¹⁹⁴ L. Szabolcsi Miksa: Egy esküvő alkalmából. *Egyenlőség*, 1906. máj. 20. 1–4.; Krausz Simon: Életem. Bp., Cserépfalvi, 1937. A könyvet a Kossuth Könyvkiadó 1991-ben újra kiadta *A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete* címmel.

¹⁹⁵ L. Bendl Júlia: Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig. Bp., Scientia Humana, 1994.; Széchenyi Ágnes: Mústoppoló és mecénás. Sárközi Márta (1907–1966). In: Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv. Szerk. Széchenyi Ágnes. Bp., Magvető, 2004. 11–74.

¹⁹⁶ A számítások alapja: Jelentés a budapesti Lipótvárosi Casinó 25 éves fennállása alkalmából. Bp., Löbl ny., 1907.

¹⁹⁷ L. Ignotus: Czionizmus. *A Hét*, 1904. aug. 28. 554. A szöveg enyhe módosítással újraközölve in: *Úó: Politikai dolgokról*. In: *Úó: Olvasás közben. Jegyzetek és megjegyzések*. Bp. Franklin, 1906. 354–356.; A zsidókérdés Magyarországon. *A Huszadik Század körkérdése*. Hatvany Lajos hozzászólása. Bp., A Társadalomtudományi Társaság Kiadása, 1917. 92–93.; Jászi Oszkár: Emlékiratai. In: Jászi Oszkár publicisztikája. Szerk. Litván György – Varga F. János. Bp., Magvető, 1982. 548.

¹⁹⁸ Pikler Gyula, Somló Bódog, Jászi Oszkár, Elek Artúr, Fenyő Miksa, Nagy Endre, Szabó Ervin, Leopold Lajos, Varga Jenő, Hatvany Lajos, Gellért Oszkár, Balázs Béla, Lesznai Anna, Lukács

Ugyanakkor, a kitért zsidók elfogadottsága a nagypolgárság körében sem volt egyöntetű. Az 1897-ben magyar báróságot kapott Königswarter Hermannt apja végrendeletében arra kötelezte, hogy kitérése esetén az örökölt vagyonból egy millió koronát fordítson zsidó jótékonyági célokra (amit fia meg is tett, miután apja halála után, 1895-ben valóban kikeresztelkedett).¹⁹⁹ Az anyjával együtt megkeresztelt Krausz Amália Lujzát, Wahrmann Renée lányát, a gyermektelen megyeri Krausz Lajos, Renée első férjének bátya, minden öccsére szállandó örökségből kitagadta.²⁰⁰ Bár a tényt, hogy áttérését számos konvertita megpróbálta titokban tartani, többféleképpen lehet értelmezni — a konvertita szégyenérzetével, igyekezetével, hogy ne okozzon bánatot szüleinek, illetve félelmével, hogy kitérése társadalmilag, esetleg anyagilag is káros következményekkel járhat —, a jelenség mindazonáltal önmagában is arra utal: a kikeresztelkedés megítélése nem vált általánosan értéksemlegessé. 1903-ban az *Egyenlőség*, amint azt maga is hangsúlyozta, az érintettek külön kérelmére cáfolta meg a nagybirtokos Lederer Károly kitéréséről terjedő pletykát, illetve a kósza híresztelést, mely szerint a gyáriparos és országgyűlési képviselő Weisz Berthold beleegyezett volna, hogy lánya egy kitért zsidóhoz menjen feleségül.²⁰¹ Ami a középosztályt illeti, egyes visszaemlékezések arról tanúskodnak, hogy a vidéki zsidó polgárság körében a kitérés olykor továbbra is a családi kapcsolatok teljes megszakításához vezethetett.²⁰² Megjegyzendő végül, hogy a konvertita a városi (zsidó) olvasóközönséget megcélzó lektúr-irodalomban sem jelent meg pozitív ábrázolásban, szinte kivétel nélkül meghasonlott, származását (természetesen hiábavalóan) elfeledtetni igyekvő, alapvetően nevetséges figura volt.²⁰³

Mindazonáltal, ha a neológ értelmiség általánosítása túlzó volt is, a tendencia kétségkívül a konvertiták iránti növekvő tolerancia irányába mutatott. Az sem vitás, a kitérést nyilvánvalóan megkönnyítette, hogy ha sokaknál rosszállást váltott is ki, illetve bánatot okozott a szülőknél, társadalmi kirekesztést, a családi kapcsolatok megszüntét egyre ritkábban vont maga után. A konvertita társadalmi kitagadásának, illetve nyilvános megbélyegzésének a fokozatos elvetése annak a felismerésnek volt az eredménye, hogy a visszariasztás politikája nem hatékony. Az 1900-as években kibontakozó törekvés egy pozitív tartalmú, lényegé-

György... a kitértek listája hosszan sorolható. A haladó értelmiség önnön zsidóságához való viszonyáról l. *Litván György*: Szellemi progresszió a századelőn. A zsidóság szerepvállalása a társadalmi-politikai modernizációért vívott küzdelemben. In: *A zsidókérdésről*. Szerk. Fűzfa Balázs – Szabó Gábor. Németh László Szakkollégium, Szombathely, 1989. 11–27.; *Mary Gluck*: Georg Lukács and his Generation 1900–1918. Cambridge–London, Harvard University Press, 1985.

¹⁹⁹ Königswarter Hermann báró vagyonának rendezése. *Budapesti Napló*, 1906. márc. 23. 6.; *Kempelen B.*: Magyar zsidó családok i. m. II. köt. 18–19.; *Bródy István*: Régi pesti dáridók. Egy leltűnt világ regénye. Bp., Szerzői kiadás, 1940. 61–62.

²⁰⁰ *Kövér György*: Liedemann és Wahrmann. 19. századi kereskedő-bankár családi stratégiák. In: *Uő*: A felhalmozás íve i. m. 42.

²⁰¹ *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. Dr. V. G. Egyenlőség, 1903. febr. 15. 4.

²⁰² *Hoffmann János*: Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940–1944. Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város kiadványa, 2001. 111.

²⁰³ L. például: *Tábori Róbert*: Megfagyott pezsgő. Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1899.]; *Ambrus Zoltán*: Berzsenyi báró és családja i. m.; *Molnár Ferenc*: Disznótor a Lipótvárosban. In: *Uő*: Hétágú síp i. m. 198–245. *Gábor Andor*: Mit ültök a kávéházban? Kamrakabará. Bp., Dick, é. n. [1914.] 59–61.

ben kulturális zsidó identitás konstrukciójára részben ebből a felismerésből fakadt. Amint írta az *Egyenlőség* 1911-ben: „kulturális eszközzel akarunk küzdeni a hitehagyás ellen. Ez az egyedüli mód a zsidó önérzet emelésére. És a zsidó önérzet az egyedüli eszköz a kitérések csökkentésére.”²⁰⁴

VI. Kitérés után – Önvállalás, kötődés, fajiság

A neológ értelmiség eleve bukásra ítélt törekvése, hogy a társadalmi életben válaszfalat emeljen a „hithű” és a „renegát” zsidók közé a kitérés és a kitért zsidók erkölcsi elítélésére épült, ebből nyerte legitimitását. Csakhogy míg a *kitérést* a neológ értelmiség következetesen és maradéktalanul elítélte, a *kitértet*ek tekintve már maga sem volt konzekvens. Amiként egyes zsidók kitérésük után tanúsított viselkedése súlyosbította kikeresztelkedésük bűnét, úgy másoké ezt *relativizálta*.

„Én sohasem csináltam titkot abból, hogy micsoda családból származom és nem is szégyenlem”,²⁰⁵ jelentette ki Gajári Ödön szabadelvű párti képviselő, miután a t. ház 1898. január 3-ai ülésén Rakovszky István néppárti képviselő célzást tett zsidó származására. Gajárinak valójában már az apja kitért, anyja nemesi családból származó keresztény nő volt. Nem érdektelen, hogy Gajári mégis szükségesnek vélte hozzátenni: „A súlyt arra fektetem, hogy én egészen, minden ízemben magyar vagyok”. Első kijelentése pártja soraiban „helyeslést”, következő mondata „éljenzést” váltott ki.²⁰⁶ Fellépése mindenesetre ellene ment a származását minden áron rejtegetni igyekvő konvertita (leszármazott) kliséjének. A neológ értelmiség, ez esetben Büchler Sándor rabbi és történész, ha nem is éljenezte Gajárit, elismeréssel nyugtázta *A Jövőben*, amiért „cseppet sem szégyenkezik ősei miatt, kik zsidók voltak”.²⁰⁷

Az 1848-as bécsi forradalom egyik vezéregyéniségének, a zsidósághoz amúgy hű maradt Fischhof Adolfnak²⁰⁸ kitért testvérbátyja, az 1897-ben elhunyt orvos, Fischhof Vilmos, azzal érdemelte ki a felekezeti lapok jóindulatú figyelmét, hogy végrendeletében jelentős összeget hagyott zsidó felekezeti intézményekre, így 6000 forintot az *Óbudai Izraelita Hitközségre*, 4000 forintot a *Pesti Izraelita Hitközség* kezelésében álló Bródy Adél gyermekkórházra, illetve egy 10 000 forint tőkájú, a budapesti egyetemen szigorló orvosnövendékek részére létesítendő alapítványra, amelynek kamata egyik évben egy zsidó vallású, másokban egy keresztény hallgató segélyezésére volt fordítandó. Noha „örök

²⁰⁴ *Ivri*: „Liga a renegátok ellen” i. m. 2.

²⁰⁵ Képviselőházi Napló 1896–1901. XI. köt. Bp., Pesti Könyvnyomda Rt., 1898. 289.

²⁰⁶ Uo. Választási beszédeiben Gajári nem mulasztotta hangsúlyozni „jó katolikus” mivoltát. L. *Gajári Ödön*: Beszéde. Elmondta Csongrádon 1896. évi október hó 11-én. Bp., Athenaeum, 1896. 17. Zsidó származása ettől függetlenül kijátszható és ki is játszott kártya maradt, így első, 1884-es választási kampánya alatt, midőn Gajárit a duna-pataji kerület, amint az Országgyűlési Almanach elszólásából kiderül, „az antisemita izgatások dacára” választotta képviselőjévé. L. Országgyűlési almanach 1886. Szerk. Halász Sándor. Bp., Athenaeum, 1886. 54. Egy antiszemita röpirat a következő választások idején is megemlékezett a „kikeresztelkedett zsidó” Gajári Ödönről. L. *Szendrey Gerzson – Gareis József*: A függetlenségi és az antiszemita párt alapja és létjoga Magyarországon. Bp., Buschmann F., 1887. 11.

²⁰⁷ *Dr. Büchler Sándor*: „Bettelheim rabbi”. *A Jövő*, 1898. jan. 21. 7.

²⁰⁸ *Fenyő István*: Adolf Fischhof és a Habsburg Monarchia. H. n., Argumentum, 2002. 10.

nyugovóra nem a zsidó temetőbe, hanem az evangélikusba vitték”, írta elnézően az *Egyenlőség* egy rövidhírben, „érzelmeiben — úgy látszik — Fischhof dr. megmaradt zsidónak”.²⁰⁹

Helfy Ignác ugyancsak 1897-ben bekövetkezett halálakor az *Egyenlőség* hosszú cikkben emlékezett meg a neves függetlenségi politikusról. Kitért zsidóról lévén szó, ez önmagában is szokatlan volt. „Hajdani felekezete iránt nem úgy viselkedett, mint sok más kitért zsidó”, derül fény a megemlékezés okára. „Hogy mily nagy kegyelettel viseltetett elébbi vallása iránt — írta a hetilap —, az kitűnik különösen abból — és ezt sokan tudják közülünk — hogy mikor édes atyja, egy fölötté vallásos zsidó, elhunyt, Helfy — ki már akkor magyar országgyűlési képviselő volt — zsidó rítus szerint gyászolta meg. Megtartotta a hétnapos gyászt, és reggel és este, tán a Miatyánk után, elmondotta atyja emlékére a héber Kaddis-imát.”²¹⁰ Ha a méltatás visszafogott volt is, a „renegát” elvi elítéléséhez és jellemtelenségének ostromozásához képest az eltérés önmagában is rendkívüli.

Helfy Ignác megítélésében egy további elem is közrejátszott – viszonya volt hitsorsosaihoz. „A hol igaztalanul bántották, vádolták hajdani felekezetét — írta az *Egyenlőség* —, Helfy, ha csak tehette, védelmére kelt. Tette ezt 1882-ben, a gyászos emlékű tisztaeszlári pör idejében és tette máskor is, minden alkalommal.”²¹¹ A képviselőházban pártja nevében roppant gyakran felszólaló Helfy, aki önnön zsidó származásáról soha nem tett említést, valójában ritkán kért szót a zsidókat érintő viták alkalmával, a rabbiképző felállítása kérdésének szentelt 1874-es vitában bírálta a nyelvi elmagyarosodás terén véleménye szerint elégtelen előmenetelüket.²¹² Tény viszont, és nyilván ez magyarázza az *Egyenlőség* dicséretét, hogy Helfy még így is több alkalommal emelt szót a zsidók érdekében, mint a zsidó hitüknél maradt képviselőtársai többsége.²¹³

Felekezeti szempontból Helfy persze elszakadt a zsidók közösségétől, noha megjegyzendő, a kitérés hangsúlyozottan magánéleti oka, Helfy vágya, hogy házasságra léphessen keresztény szerelmével, önmagában is jócskán enyhítette kitérése bűnét. „Nem büszkélkedünk mi Helfy Ignácczal, mint hajdani hitrokonnal — írta az *Egyenlőség* —, hisz, akármilyen érthető motívumból, mégis csak hátat fordított ősei hitének.”²¹⁴ Ám Helfy megítélése nem állt meg kitérésénél, elhagyott vallása és hitsorsosai iránt tanúsított magatartása kiemelte a

²⁰⁹ Fischhof Vilmos dr. *Egyenlőség*, 1897. jún. 20. 11.; A végrendeletről *A Jövő* is megemlékezett. L. Egy kikeresztelkedett zsidó végrendelete. *A Jövő*, 1897. jún. 18. 4. Fischhof Vilmos jövődöbeli felesége, draskóci és jordánföldi Ivánka Petronella miatt tért át a lutheránus vallásra. *Kempelen B.*: Magyar zsidó családok i. m. I. köt. 128.

²¹⁰ *Sz. M.*: Helfy Ignác *Egyenlőség*, 1897. okt. 17. 7. Akárcsak Fischhof, Helfy is azért tért ki, hogy elvehesse keresztény szíve választottját, Helfy esetében egy olasz nőt, Garibaldi rokonát. Helfy Páduában, az 1850-es években tért át a katolikus hitre. Uo. 7.; *Kempelen B.*: Magyar zsidó családok i. m. II. köt. 59.

²¹¹ *Sz. M.*: Helfy Ignác i. m. 7.

²¹² Képviselőházi Napló 1872–1875. XI. köt. Buda, Magyar Királyi Államnyomda, 1874. 261.

²¹³ Az 1880-as évekig terjedő periódusra l. *Árpád Welker: Jewish Politics in Hungary: Jewish Parliamentary Politicians 1867–1890*. PhD. Central European University, 2006. A parlamenti vitákon kívül Helfy a bizottsági üléseken is fellépett a zsidók érdekében, felszólalva például 1889-ban a Vallás és Közoktatásügyi minisztériumnak a zsidó tanárjelöltekkel szemben diszkriminatív kinevezési politikája ellen. L. Zsidó ügyek az országgyűlési pénzügyi bizottság ülésében. *Egyenlőség*, 1889. nov. 3. 1.

²¹⁴ *Sz. M.*: Helfy Ignác i. m. 7.

renegátok köréből: „Meg fogják őrizni emlékét a zsidók, mint ilyenek is”, szólt a cikk végszava.²¹⁵ A megjövendőlt kollektív emlékezet a kitért Helfyt a zsidók történetének pozitív megítélésű részesévé tette.

Az 1908-ban elhunyt Falk Miksa megítélése esetében a kitérés jelentette bűn már egyértelműen eltörpült a politikus és főleg a lapszerkesztő-újságíró érdemei mellett. A dualizmus korának sajtótermékei közül az 1867-től 1906-ig Falk vezetése alatt álló *Pester Lloyd* volt a politikai és gazdasági liberalizmus legállhatatosabb védelmezője. Politikai súlya révén Falk Miksa lapja a liberalizmus, és közvetetten a zsidó polgárság érdekei képviselőjének egyik legbefolyásosabb hangcsöve volt.²¹⁶ A „szabadelvűség eszméjét évtizedek óta ritka és fényes sikerek mellett szolgáló”, a „hamisítatlan liberalizmus” szolgálatában álló Falk Miksát az *Egyenlőség* életében is rendszeresen magasztalta.²¹⁷ Aligha meglepő ekképpen, hogy a hangsúly Falk halálakor sem kitérésén volt, amelyről az *Egyenlőség* roppant elnézően, hogy ne mondjuk megértően írt: „Hogy használni tudjon nemzetének s a földnek, mely ápol és eltakar, mint egy ízben maga mondotta el, nagy alternatíva elé került. Választania kellett a között, hogy törekvéseink, irodalmunk megismertetésével a nemzet érdekében álló azt a nagy hatást gyakorolhassa a királynéra, amelynek elkövetkezése miatt utóbb a magyarok szentjei közé iktatták e koronás martírt, s a között, hogy jelentős pozícióban ugyan, de megmaradjon zsidónak. És hitét áldozta fel hazájáért.”²¹⁸ A hitelhagyás bűne alól Falkot persze nem kitérésének oka oldotta fel, hanem politikai szerepvállalása, az a „törhetetlen liberalizmusa”, amely a *Pester Lloyd* főszerkesztőjét a zsidóság védelmezőinek „első sorába állította”.²¹⁹ Mint korábban írtuk, a kitérés elítélésében döntő szerepet játszott a meggyőződés, hogy áttérésével a konvertita megtagadja a szolidaritást volt közösségével. De mi van akkor, ha valaki e szolidaritásnak, ha csupán közvetetten is, élete végéig tanúbizonyságát adta? Falk Miksa esetében kitérését ez egyértelműen bocsánatos bűnné redukálta. Még hangsúlyosabban mint Helfynél, a cikk kiemelte Falkot a kitérésük által önmagukat minősítő renegátok közül. A liberalizmus, és így a zsidók mellett töretlenül kiálló konvertitát a zsidók panteonjába helyezte el. „Kétszeresen fájlaljuk elhunytát, nemcsak, mint hazafiak, [...] hanem mint zsidó hitűek is, akik a tért vesztett liberalizmus korszakában többszörösen keserüljük meg, ha jó embereink a sorból kidőlnek.”²²⁰

²¹⁵ Uo.

²¹⁶ Falk Miksa eleve azért került a *Pester Lloyd* élére, mert a jelentős részben zsidó nagypolgárságot tömörítő Lloyd Társulat elnöke, Wahrmann Mór, olyan szerkesztőt kívánt látni a lap élén, aki a lap addigi vezetőjénél erőteljesebben küzd az ekkor szőnyegen levő emancipáció törvényre emelése mellett. Wahrmann először Horn Edét kérte fel, de ő elutasította az ajánlatot. Ekkor gondolt Wahrmann gyermekkori barátjára, Falk Miksára. A *Pester Lloyd*-ban az ekkor már régóta kitért Falk az utolsó óráig, a zsidók egyenjogúsításáról szóló törvény felsőházi szavazatra kerülése előtti napig küzdött a zsidók emancipációjáért. L.: Sz. M.: Dr. Falk Miksa szerkesztői jubileuma. *Egyenlőség*, 1892. dec. 16. 8.; *Tenczer Pál*: Reminiszcenciák. *Egyenlőség*, 1892. dec. 23. 3., *Mezei Mór*: Visszaemlékezés az egyenjogúsítás küzdelmeire. In: *Az Egyenlőség emlékfüzete* i. m. 27.

²¹⁷ Dr. Falk Miksa javaslata. *Egyenlőség*, 1891. máj. 15. 1.; Sz. M.: Dr. Falk Miksa szerkesztői jubileuma i. m. 8.

²¹⁸ Falk. *Egyenlőség*, 1908. szept. 13. 8.

²¹⁹ Uo. 8.

²²⁰ Uo. 8.

A kitért zsidók méltatása egyenes arányban állt önnön zsidóságuk illetve a zsidó közösség iránt kitérésük után tanúsított kötődésük mértékével. A páma e téren az 1864-ben református vallásra tért Vámbéry Ignácot illette.²²¹ A világhírű orientalista bonyolult eset volt. Az 1880-as években keletkezett írásában a művelt, vallásuktól már elidegenedett zsidóság áttérését szorgalmazta. A „hitetlen zsidó” és a „hitetlen keresztény”, vagyis a művelt középosztály társulása, vélte Vámbéry, okafogyottá tenné a zsidókérdést, „mert ha mindkettő sajnálatra méltó semmijét közös tarisznyába rakhatja, nem látom be, miért kapjanak hajba és küzdjenek egymással ép ezen semmiség miatt”.²²² A legyőzhetetlen előítéletek oltárán tett, formális alkalmazkodási gesztusként értelmezett áttérés jogosultsága mellett Vámbéry kiállt 1904-ben angolul, majd a következő évben magyarul megjelent önéletrajzában is.²²³ Amit persze úgy is lehet értelmezni, hogy élete végéig szükségét érezte önnön áttérése igazolásának. Pedig Vámbéryt valóban nem érthette a vád, hogy kitérését követően eltussolta volna zsidó származását, illetve megtagadta volna a szolidaritást a zsidókkal. Sőt. Vámbéry a századfordulón a politikai cionizmus lelkes pártolójává, legnevesebb magyar pártfogójává vált. „Az egyik legérdekesebb embert ismertem meg ebben a 70 éves bicegő magyar zsidóban, aki nem tudja, vajon inkább török, vagy inkább angol-e, németül ír könyveket, tizenkét nyelven egyaránt kitűnően beszél és öt vallásnak volt már híve, melyből kettőt lelkészként is szolgált”, jegyezte fel naplójába Theodor Herzl 1900. június 17-én, első találkozásukat követően.²²⁴ Vámbéry nyomban felajánlotta segítségét Herzlnek, diplomáciai körökben el is járt az érdekében.²²⁵ A cionizmussal való találkozása közrejátszhatott abban, hogy az idős Vámbéry hangsúlyozottan zsidónak vallotta magát. „Zsidónak születtem és az is akarok maradni”, jelentette ki 1912-ben a londoni *Jewish Chronicle*-nak adott interjújában a 80 éves tudós. „Amikor csak kérdeztek — folytatta Vámbéry —, mindig büszkén állítottam, hogy zsidó vagyok, ha nem is vagyok az a szó vallási értelmében. Az atyám, nagyatyám és dédapám mind rabbik voltak és régi tapasztalataim folytán is hű vagyok né-

²²¹ Áttérésének dátumára: *Welker Árpád*: Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században. In: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. I–II. köt. Szerk. Kósa László. Bp., Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. I. köt. 169.

²²² Vámbéry Ármin: Egy tatár emlékirataiból. Huszadik Század 15. (1914: 1. sz.) 8. A *Huszadik Század* megjegyzése szerint a szöveget Vámbéry németül írta az 1880-as évek elején. Ugyanebben az időben magyarul is megjelent egy névtelen röpirat, mely ugyanezt a gondolatmenetet fejtette ki. L. A zsidókérdés Magyarországon. Röpirat, melyben megbizonyítatik, hogy a művelt zsidóknak áttérése valamelyik protestáns vallásra erkölcsileg igazolt és nagy politikai érdekek által sürgetett eljárás. Írta egy szabadelvű. Bp., Kókai Lajos, 1882. E vitairatot Komlós Aladár, véleményünk szerint helyesen, Vámbérynek tulajdonította. *Komlós A.*: Magyar-zsidó szellemtörténet i. m. I. köt. 124., 292.

²²³ *Arminius Vámbéry*: The Story of my Struggles. I–II. köt. London, T. Fisher Unwin, 1904.; *Vámbéry Ármin*: Küzdelmeim. Bp., Franklin, 1905. 487–488.

²²⁴ *The Complete Diaries of Theodor Herzl*. I–V. köt. Szerk. Raphael Patai. New York–London, Hezl Press–Yoseloff, 1960. III. köt. 961.

²²⁵ Vámbéry cionista tevékenységéről, illetve Herzl és Vámbéry viszonyáról l. *Walter Laqueur*: A History of Zionism. [1972.] New York, Schocken Books, 2003. 111–112., 115–117.; *Szemes Zsuzsa*: Cijón két fia. Herzl és Vámbéry találkozása. *Tekintet* 3. (1990: 3 sz.) 50–63.

pemhez. [...] Nem vagyok vallásra zsidó, de nemzeti zsidó vagyok és legkevésbé sem esem kétségbe fajom miatt. A zsidóság nem fog meghalni, mert annyit jelent, mint büszkének lenni a fajra, büszkének lenni a múlt nagy embereire. Azok közülünk, kikben él a faji büszkeség — és a jövőben többen lesznek, mint jelenleg, mert a zsidó érzés egy nagy renaissance-át látom, mely nincs ugyan mindig zsidó vallásos érzéssel kapcsolatban — mindig örömmel fogják magukat zsidóknak nevezni.”²²⁶ Az idézetet az interjú magyarul leközlő *Hitközségi Szemléből* vettük. Vámbéry faji, sőt nemzeti önmeghatározását a *Pesti Izraelita Hitközség* főtájkára által szerkesztett *felekezeti* havilap pozíciójából adódóan nyíltan nem helyeselhetette, ám nyilvánvalóan bíráltni sem akarta, így, a laptól szokatlan módon, minden kommentár nélkül adta le.

„A zsidó fajnak és törzsfának egy csudás hajtása hullott le a héten”, írta az *Egyenlőség* Vámbéry 1913 őszén bekövetkezett halálakor.²²⁷ A heteken keresztül publikált megemlékezések a hangsúlyt Vámbéry kitérésének csupán formális mi-voltára, a zsidósághoz kitérése ellenére fennmaradt, sőt, *kitérésétől független* kötődésére helyezték. „Igen, én kénytelen voltam vallást változtatni — közölte az *Egyenlőség* Vámbéry vallomását, amelyet halála előtt pár hónappal tett egy ismerősének —, de bensőleg zsidó érzésem nem változott. Akármily körülmények közt hagyja el a zsidó a vallását, a zsidó-fajhoz való tartozása meg nem szűnik, nem változik és én büszke vagyok és mindig is büszke voltam zsidó eredetemre.”²²⁸ Az *Egyenlőség* végítélete lényegében egybehangzott Vámbéry önitételével, a kitérés jelentette cezúrát elismerve, de azt egyszersmind meg is haladva, Vámbéryt a zsidók közé sorolta: „Mint felekezet nem akarjuk reklamálni — írta az anonim szerző —, de megállapíthatjuk, hogy fajilag a miénk volt”.²²⁹

A magasztalás szöges ellentétben állt a jellemében szükségszerűen hitványnak deklarált konvertita elvi elítélésével, a megfogalmazás kirívóan ellentmondott a zsidóságot felekezetiiségre redukáló hivatalos neológ önmeghatározásnak, vagyis az asszimiláció ideológiai alapvetésének.

VII. Identitáspolitika és esszencializmus

Párhuzamosan a „renegátokkal” szemben megfogalmazott alapelvek fenntartásával illetve egyes kitért zsidók elleni kirohanásokkal, a neológ értelmiség a háború előtti években eljutott a kitérés jelentőségének szinte teljes tagadásáig, a fajiság fogalma révén zsidóként méltatott konvertita magasztalásáig.

A neológ értelmiség viszonya a kitért zsidókhoz valójában kezdettől fogva ambivalens volt. A kitértekkel szemben a neológ értelmiség nem volt sem olyan

²²⁶ Vámbéry Ármin ünneplése. *Hitközségi Szemle* 3. (1912: 4. sz.) 95–96. Az interjú a *Jewish Chronicle* 1912 március 22-ei számában jelent meg.

²²⁷ Vámbéry Ármin. *Egyenlőség*, 1913. szept. 21. 9.

²²⁸ Vámbéry Ármin vallása. *Egyenlőség*, 1913. okt. 12. Első melléklet. 6. Az effajta vallomások hitelisége persze mindig kérdéses. Véleményünk szerint az idézet, tartalmilag legalább is, hűen fejezte ki Vámbéry nézetét, amelynek több ízben hangot adott. A cionista vezető Nahum Sokolow megírta emlékirataiban, hogy mikor egy ízben kitéréséről faggatta Vámbéryt, ez utóbbi letorkolta, „nem a [szentelt] víz számít, hanem a faj”. Idézi *Jacob M. Landau: Arminius Vámbéry : Identities in Conflict*. In: *Uő: Exploring Ottoman and Turkish History*. London, C. Hurst & Co., 2004. 170–171.

²²⁹ *Vámbéry Ármin* i. m. 9.

indifferens, sem olyan lenézően ellenséges, mint azt a *menjen, aki menni akar*, illetve a *hulljon a férge*se jelmondatokban összegezhető és szüntelenül ismételt álláspont feltételezné. Az ambivalencia a kitértekkel szemben legkevesebb empátiát tanúsító rabbiknál is fellelhető. A rabbihivatalokban kitérésük bejelentése végett megjelent zsidók a rabbik részéről általában alapos fejmosásban részesültek, 1913-ban egy újkeletű konvertita még panaszlevelet is küldött az *Egyenlőség*nek, amiért kitérése bejelentésekor a *Pesti Izraelita Hitközség* rabbihivatalának vezetője, a rabbi-történész Groszmann Zsigmond „barátságatlanul” bánt vele.²³⁰ Mégis, és a *menjen, aki menni akar* elvével ellentétben, a rabbik igyekeztek lebeszélni a kitérésre jelentkezőket vallásuk elhagyásáról. A részletekről keveset tudunk. A hivatalok által vezetett kitérésí jegyzőkönyvek formális ízű bejegyzései sajnos nem sokat árulnak el e beszélgetések tartalmát illetően.²³¹ A hangsúly valószínűleg azon volt, hogy a kitérés egyfelől árulás, másfelől hiábavaló. Mindenesetre a rabbik feladatkörébe tartozott, hogy megkíséreljék eltántorítani döntésüktől az előttük megjelenő kitérni szándékozókat, illetve rábíráják őket annak ígéretére, hogy alkalomadtán visszatérnek őseik hitére. Ami a lebeszélést illeti, noha erről nem rendelkezünk pontos statisztikával, a rabbik igyekezete egyeseknél sikerrel járt, még ha, így Wahrmann Renée esetében, csupán ideiglenes sikerrel is.²³²

„Ezerszer bebizonyított igazság — írta Szabolcsi 1904-ben —, hogy a szökevények morális szempontból a zsidóság salakjából kerülnek ki.”²³³ A *hulljon a férge*se tantétele sem volt azonban teljesen őszinte. Hogy a kitért zsidókat a neológ értelmiség általánosságban megvetette, nem jelenti azt, hogy a kitérések ne ejtettek volna megannyi sebet. A seb óhatatlanul sajtott, különösen azok esetében, akiket elítélendő kitérésük mellett sem lehetett a férge közé sorolni. Amint azt Szabolcsi Miksa 1909-ben megvallotta: „A vállvonogatás nem őszinte. Dehogy nem fáj elszakadásuk! Sőt nagyon fáj. [...] Milyen szép is volna, ha hivatkozhatnánk még Korányi Frigyesre, Falk Miksára, Vámbéry Arminra, Csemegi Károlyra, Dóczy Lajosra, Simonyi Zsigmondra, Lánczy Leóra, Schwarz Gusztávra, László Fülöpre és másokra, kik elfordultak Izrael Istenétől.”²³⁴

Az áttérését eltitkoló Schwarz Gusztávra a neológ értelmiség nem hivatkozott, ám a zsidó közösségtől sem kötődésében, sem öndefiníciójában el nem

²³⁰ „Úgy látszik, ön ovációra számított”, értetlenkedett szarkasztikusan Szabolcsi. *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. A házaselek, kik meglepetést szereznek egymásnak. *Egyenlőség*, 1913. szept. 28. 10.

²³¹ Két tipikus példa, a Budai Izraelita Hitközség 1890-es évek kitérésí jegyzőkönyvéből: „Meglett intve, szívéhez szóltam de minden siker nélkül marad.” (1895. okt. 7-ei bejegyzés.) „Megintetett, hogy miért akarja ősei vallását elhagyni, de szándékánál megmarad.” (1896. jan. 25-ei bejegyzés.) A budai neológ hitközségnek a kitérőkről vezetett rabbisági jegyzőkönyvei jelenleg a Budapesti Zsidó Hitközség anyakönyvvezető osztályán találhatóak.

²³² Éves jelentéseiben a *Pesti Izraelita Hitközség* 1896-tól közzétette a kitérésüket bejelentők statisztikáját, 1906-tól megadta azoknak a számát is, akik kitérésüket csupán egyszer jelentették be. Arányuk a kitérték 10–20%-át tette ki. Sajnos nem tudni, közülük hányan hagytak fel tervükkel (és valójában miért), illetve hányan tértek ki, anélkül, hogy a törvény előírásainak megfelelően másodszer is bejelentették voltak kitérésüket. Wahrmann Renée először 1897 tavaszán járt a pesti rabbiságon, hogy bejelentse kitérését. Kohn Sámuel „szívhez szóló szavai” ekkor eltérítették szándékától, nyolc hónap erejéig. L. Egy áttérés alkalmából i. m. 2.

²³³ *Szabolcsi M.*: A zsidó renegátok és az antiszemitizmus i. m. 4.

²³⁴ *Szabolcsi M.*: A kitérők proskribálása i. m. 4.

szakadt Vámbéry esetében éppen ezt tette. A kitérésen túl fennálló, a kitérést mintegy semlegesítő kapocs megnevezésére a kor tudományos diskurzusában mindinkább eluralkodó fajiság fogalma szolgált. A mából visszatekintve a faji terminológia zsidó használata meghökkentőnek tűnhet. A dualizmus korában nem volt az. A „fajtudomány” a 19. században, sőt még a huszadik század elején sem jelentett feltétlen egyet rasszizmussal, illetve antiszemitizmussal.²³⁵ Maga a modern antiszemitizmus sem épült vegytisztán faji érvekre, Wilhelm Marr, Paul Lagarde, Eugen Dühring vagy Istóczy Győző zsidóellenessége jelentős mértékben táplálkozott a hagyományos, vallási alapú antijudaizmus elemeiből.²³⁶ A keresztényekkel közös kulturális szókincsen élő akkulturált zsidók eképpen maguk is használták a 19. század végére normatív társadalmi és kulturális paradigmává vált fajiság fogalmát,²³⁷ sőt, a fajtudomány művelői között nagyszámú (többségében cionista) zsidó tudós volt.²³⁸ A modern faji gondolat persze magában hordozta a fajok hierarchikus rangsorolását, vagyis a zsidó faj alacsonyabbrendűségének hirdetését, így az sem meglepő, hogy a faji teóriák első szisztematikus kritikussai között is számos zsidó volt.²³⁹ Magyarországon a neológ értelmiség körében is többen rámutattak a biológiai determinizmust hirdető faji elméletnek a zsidók számára végzetes implikációira,²⁴⁰ tagadván akármiféle zsidó faj létezését.²⁴¹

Ám többségük mégis használta a zsidó faj fogalmát. Ezt annál könnyebben tette, hogy a fogalom képlékeny volt, a faji elmélet nem képezett egységes, kiforrott eszmerendszert. A magyar liberális politikai szóhasználatban a „magyar faj” általában nem jelentett mást, mint „a magyarul tudó és beszélő elem”-et,²⁴² vagyis a népszámláláskor magukat magyar anyanyelvűnek nyilvánító állampolgáro-

²³⁵ *George L. Mosse: Toward the Final Solution: A History of European Racism.* London, J. M. Dent & Sons, 1978.

²³⁶ *Walter Laqueur: The Changing Face of Antisemitism: From Ancient Times to the Present Day.* Oxford–New York, Oxford University Press, 2006. 22.

²³⁷ *George Mosse: The Influence of the Völkisch Idea on German Jewry.* In: *Studies of the Leo Baeck Institute.* Szerk. Max Kreutzberger, New York, Frederik Ungar Pub. Co., 1967. 81–114. Újraközölve in: *Uő: Germans and Jews: The Right, the Left, and the Search for a “Third Force” in Pre-Nazi Germany.* New York, Howard Fertig, 1970. 77–115.

²³⁸ *L. John M. Efron: Defenders of the Race: Jewish Doctors and Race Science in Fin-de-Siècle Europe.* New Haven–London, Yale University Press, 1994.; *Mitchell B. Hart: Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity.* Stanford, Stanford University Press, 2000.

²³⁹ *Yfaat Weiss: Identity and Essentialism: Race, Racism, and the Jews at the Fin de Siècle.* In: *German History from the Margins.* Szerk. Neil Gregor – Nils Roemer – Mark Roseman. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2006. 49–68.

²⁴⁰ *L. Palágyi Menyhért: A „race”.* Egyenlőség, 1891. márc. 20. Melléklet. 3.; *Salgó Ernő: A faj kérdése.* Egyenlőség, 1896. márc. 27. Ünnepi melléklet. 7–8.; *Kóbor Tamás: Czigányok és zsidók.* Egyenlőség, 1900. okt. 28. 1–2.; *Faj és nemzet a történelem világitásában.* Magyar Zsidó Szemle 20. (1903) 1.; *Stein Lajos: A fajprobléma és a zsidóság.* In: *Évkönyv.* 1911. Szerk. Bánóczy József. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1911. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai. XXXIII.) 276–307.; *Fajkongresszus.* Magyar Zsidó Szemle 28. (1911) 241–242.

²⁴¹ *L. Dr. Lázár Béla: Faj és Vallás.* Egyenlőség, 1897. jan. 17. 4–5.; *Dr. Peisner Ignác: A zsidó nép faji jellege.* In: *Évkönyv.* 1907. Szerk. Bánóczy József. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1907. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai. XXIII.) 273–278.

²⁴² *Iffj. Ábrányi Kornél: Nemzeti ideál.* Bp., Légrédy, 1898. XXIV.

kat.²⁴³ Legelterjedtebb használatában, Fényes Elektől Balogh Pálig egyszerűen a „nép” szó szinonimájaként szolgált,²⁴⁴ faji karakteren a kortársak leggyakrabban egy adott nép sajátosnak vélt vonásait értették. Az etnikum értelmében használt fajiságnak a zsidókra vonatkoztatása elvileg persze problematikus volt, lévén, hogy az emancipáció közmegegyezésem alapja a zsidóság kizárólagosan felekezetiiségre redukált meghatározása volt. Ám csupán elvileg, hiszen még a liberális politikai elit is rendre hangot adott e definícióval szöges ellentétben álló véleményének. „Az izraelita népeknél”, szögezte le Trefort Ágoston 1874-ben, „a népfaj a vallással azonos”.²⁴⁵ Maga Tisza Kálmán sem volt más véleményen: „Az izraelitáktól mind azt, hogy felekezetet tegyenek, mint azt, hogy faj legyenek, megtagadni csak még sem lehet — jelentette ki a képviselőházban 1881-ben —, mert képviselnek úgy fajt, mint a hogy képviselnek hitfelekezetet.”²⁴⁶

A faji nyelvezet tehát a modern antiszemitizmus ellenére többnyire ártalmatlan volt a zsidókra nézve, Magyarországon még inkább, mint másutt, hiszen a zsidók és a nemzetiségek elmagyarosodását szorgalmazó politikai hatalom értelem szerűen nem oszthatta és nem is osztotta a faji karakter megmáshíthatatlan jellegét bizonygató, vagyis az asszimilációnak még a lehetőségét is tagadó elméleteket. Ami a neológ értelmiséget illeti, ha a modern antiszemitizmus elleni reakció maga után vonta a zsidó fajiság gondolatának elvetését, ennek elfogadására, sőt hirdetésére is megvolt a maga oka – a tény, hogy jóval inkább tette ez utóbbit arra utal, hogy a faji antiszemitizmusban a zsidók zöme a dualizmus utolsó évtizedeiben még nem látott végzetes veszélyt. Legyen szó akár „zsidó törzsről”, akár „zsidó fajról”, e megfogalmazások lehetőséget nyújtottak az asszimiláció ideológiája szerint nem létező etnikai közösségérzés kifejezésére. A faji nyelvezet magától adódott azoknak az érzelmeknek a megnevezésére, amelyek a vallásgyakorlat és a vallásos hit alábbhagyása, illetve akár a kitérés után is a zsidósághoz kötötték az akkulturált zsidókat.

Illetve köthették. A neológ értelmiség zöme nemcsak elfogadta a zsidóság faji értelmezését, identitáspolitikájának egyik alapvető elemévé tette. A zsidó faj magasztalása a századfordulón központi szerepet játszott abbéli törekvésében, hogy megerősítse, illetve felébressze a középosztály zsidó öntudatát. A vallástól már jelentős mértékben elidegenedett, sőt ezt valamelyest a „gettózsídóság” obskurantizmusával asszociáló művelt középosztályt a neológ értelmiség részben a zsidóság faji kvalitásainak hirdetésével vélte megerősíthetni zsidóságában, illetve visszatéríthetni zsidóságához. Az okfejtés fényévekre volt a hagyományos asszimilációs diskurzustól. „A nagy, egységes néptömeg között elszórt kisebbségek a tömegvon-

²⁴³ *Beksics Gusztáv*: A magyar politika új alapjai. Kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Bp., Athenaeum, 1899. 57.

²⁴⁴ 1847-ben Fényes a zsidókat a népfajok közé sorolta, bár a zsidók, mint népfaj kategória alatti rövid ismertetésében úgy vélte, „különös népet” nem alkotnak, mivel „csak üldözött vallásuk miatt váltak külön”. *Fényes Elek*: Magyarország leírása. I–II. köt. Pest, Beimel, 1847. I. köt. 25., 32. Balogh, aki vegyesen használta a „népfaj”, illetve a „fajnép” kifejezést, a zsidókat, pontosabban az izraelitákat, a hivatalos meghatározást követve csupán felekezetnek tekintette. *Balogh Pál*: A népfajok Magyarországon. Bp., Kiadja a M. Kir. Vallás- És Közoktatásügyi Ministerium, 1902.

²⁴⁵ Képviselőházi Napló 1872–1875. XI. köt. Bp., Magyar Királyi Államnyomda, 1874. 231.

²⁴⁶ Képviselőházi Napló 1878–1881. XVII. köt. Bp., Pesti Könyvnyomda Rt., 1881. 276.

zás erejének [...] csak úgy tudnak ellentállni — magyarázta 1911-ben Weiszburg Gyula az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület felolvasó-estélyén —, ha bizonyos kimagasló tulajdonokban kiválóbbnak tartják magukat környezetüknél, különben az uralkodó többségtől nyomtalanul fölszivatnak.” Márpedig egy olyan történelmi helyzetben, ahol az elvallástalanodás, vélte Weiszburg, ledöntötte „az asszimiláció ellen fennállott vallási gátakat”, a zsidóságban hagyományosan élő „kiválóság hitének elenyészte” magát a zsidóság fennmaradását veszélyeztette.²⁴⁷ E *kiválóságtudat* felkeltésének eszköze a jótékonyságban megnyilvánuló zsidó erényességének és nemesszívűségének, illetve a zsidóság *géniusának*, vagyis eredendő *kultúrhajlamának* és kulturális teljesítményének a hangsúlyozása volt.²⁴⁸ Weiszburg Gyula megfogalmazásában: „A szellemi élet megnyilatkozásainak óriási területén lépten-nyomon a zsidó géniuszt alkotásai-
val kell találkozniuk. [...] Az egész kultúra, talán a legfiatalabb hajtásától, a tudománytól eltekintve, annyira telítve van régi zsidó elemekkel, hogy ha azokat a kultúra organizmusától kiválasztanák, csak roncs, csak torz maradna. [...] Hölgyeim és Uraim. A faji gőg megvetendő, a faji büszkeség csak termékenyítő.”²⁴⁹ A gondolat csábító erejéről tanúskodik, hogy megjelent azoknál is, akik amúgy határozottan elítélték az antiszemitizmus főfegyverének minősített faji elméleteket. Míg egy 1891 márciusában írt cikkében Palágyi Menyhért kikelt a zsidók iránti gyűlöletet a „race fogalmával” szentesítő áltudományos teóriák ellen,²⁵⁰ egy pár hónappal későbbi írásában arról értekezett, hogy a „zsidó vérbe” átment „művelődési ösztön” a zsidók immár „szoroson vérbeli tulajdonsága”. A neves filozófus és irodalomtörténész összegzésében: „Más fajokban a kultúrhajlam gyakran csak valamelyes beléoltott vágnak tűnhetik föl, de a zsidónál elementáris szenvedély, mely lényének gyökeréből tör elő.”²⁵¹ A zsidóság faji kvalitásainak dicsőítése óhatatlanul magával vonta a faji magasabbrendűség gondolatát. „A zsidó — írta az *Egyenlőség* 1902-ben —, az ő háromezer évesnél idősebb kultúrájával, e kultúra előrelökésével kétségtelenül fölötte áll minden más fajnak.”²⁵²

A faji terminológia azonban nem csupán egy kapóra jött eszköztár volt, a neológ értelmiség identitáspolitikájának szolgálatába állított retorikai truváj. Annak az ismételt hangsúlyozása, hogy az érdemeik révén maguknak dicsőséget szerzett konvertiták ezen érdemeiket zsidóságuk eredendő erényeinek tudhatták be,²⁵³ nem csak a zsidók pozitív (ön)képét volt hivatott szolgálni, kifeje-

²⁴⁷ Dr. Weiszburg Gyula: A zsidó faj kultúrértéke. In: Cultur-Almanach 1911–12. Szerk. Dr. Hevesi Simon. Bp., Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület, 1912. 6–7.

²⁴⁸ E zsidó „vonások” hangsúlyozása persze integrációs célt is szolgált, vagyis a többségi társadalmat volt hivatva meggyőzni a zsidók érdemeiről. A jótékonyság gyakorlásában kifejeződő zsidó emberszeretet gondolatának ideológiai felhasználásáról l. Konrád Miklós: Zsidó jótékonyság és asszimiláció a századfordulón. Történelmi Szemle 43. (2001) 257–285.

²⁴⁹ Dr. Weiszburg Gy.: A zsidó faj kultúrértéke i. m. 9., 15.

²⁵⁰ Palágyi M.: A „race” i. m. 3.

²⁵¹ Palágyi Menyhért: A zsidó nő a közművelődésben. Egyenlőség, 1891. okt. 2. Ünnepi melléklet. 4.

²⁵² Br. J.: A zsidóság és a társadalom. Egyenlőség, 1902. aug. 3. 3. A zsidó népfaj „nagyobb fejlettségű” szellemi kapacitásainak vulgárdarwinista magyarázatát adja Dr. Pályi Ede: Nemzetiség és zsidó szellem. Egyenlőség, 1892. szept. 16. 4–5.

²⁵³ L. Kardos Albert: A magyar zsidóság nemzeti hivatása, Bp., Pallas, 1892. 18.; Sz. M.: Helfy Ignác i. m. 7.

zése is volt egyben a zsidóság esszencialista, és ebbéli minőségében a kitérést felülíró felfogásának. Amint a neológ felekezeti kiadványokban fellelhető „zsidó ész”, „zsidó érzés”, „zsidó jellem”, „zsidó néplélek”, „zsidó vér” stb. kifejezések rekurrens használata tanúsítja, a neológ értelmiség is hitt, vagy legalább is hajlamos volt hinni egyfajta, a zsidók jellemét és viselkedését eredendően, akár akaratuktól függetlenül alakító *zsidó esszencia* létében. A jelenség nem meglepő. Az etnikumok esszencialista percepciója egyfelől bele volt kódolva az áltudományos fajelméletekbe, másfelől többé-kevésbé óhatatlan velejárója volt a modern nacionalizmusnak.²⁵⁴ Az európai s azon belül magyar kultúrába integrálódott neológ értelmiség ekképpen természetesen osztozott a percepcióban a nem zsidó értelmiség egyre növekvő részével, annál is inkább, hogy ha a terminológia új volt, a „zsidó” lényegi „zsidóságnak” megmásíthatatlanságába vetett hit jóval a faji nyelvezet elterjedése előtt megjelent, úgy zsidó,²⁵⁵ mint nem zsidó részről.²⁵⁶

Ami a kitért zsidókat illeti, ez az esszencialista nézet a dualizmuskori neológ értelmiség körében legegységesebben Heinrich Heine kapcsán jutott kifejezésre. Nem véletlenül. A zsidók történetét átfogó monumentális művének 1870-ben megjelent XI. kötetében Heinrich Graetz egy külön fejezetet szentelt Börne és Heine alakjának.²⁵⁷ Graetz művének indíttatása ideológiai volt, célja az akkulturált és szekularizált középosztály mindinkább ingatag zsidó önazonosságának a megerősítése volt. Művében a zsidóság egy múltját és jellemét tekintve különálló, kulturális jelentőségében kimagasló *nép* szenvedéssel átítatott történeteként jelent meg, bemutatása a zsidó néphez való tartozás tudatát és érzetét volt hivatott táplálni olvasóiban. Graetznél a zsidó nép történelmi folytonossága a zsidó *Volksseele*-ből, a zsidó néplélekből fakadt. Szemléletében mindegy volt, hogy Börne és Heine kitért, illetve hogy kitérésük után miként

²⁵⁴ Steven E. Aschheim: German History and German Jewry: Boundaries, Junctions and Interdependence. In: Leo Baeck Institute Year Book 43. (1998) 315–322.

²⁵⁵ Katz, J.: Exclusiveness and Tolerance i. m. 140–142., 146–147.

²⁵⁶ A 15–17. századi Spanyolországra l. Yosef Hayim Yerushalmi: Assimilation and Racial Anti-Semitism: The Iberian and the German Models. The Leo Baeck Memorial Lecture, no. 26. New York, Leo Baeck Institute, 1982. A 18. századi Németországra: Endelman, T. M.: Conversion as a Response to Antisemitism i. m. 76–77.; Christopher Clark: The Politics of Conversion: Missionary Protestantism and the Jews in Prussia, 1728–1941. Oxford, Oxford University Press, 1995.; Elisheva Carlebach: Divided Souls: Converts from Judaism in Germany, 1550–1750. New Haven, Yale University Press, 2001.; Deborah Hertz: How Jews Became Germans: The History of Conversion and Assimilation in Berlin. New Haven–London, Yale University Press, 2007. Ami Magyarországot illeti, a zsidók esszencialista percepciója legegységesebben éppen abban a már reformkorban elterjedt vélekedésben érhető tetten, amely szerint a kitérés mit sem változtatott — mert nem is változtathatott — a zsidók jellemén: „Nem egy tiszteletre méltó zsidó létezik, megengedem — jegyezte fel Széchenyi István naplójába —; de általában véve a legtöbb zsidóban van valami átkozott keverék, mely más fajtákban nem létezik — és melyet belőlük nem irthatnak ki. Több évvel ezelőtt gr. Károlyi István a Mátra táján hurcoltatván egy becsületes magyar Vorspontos által, véletlenül azt tudakolá ettől, kié volna Debró. »Hát nem tudja az úr: a zsidóé«, az vala a felelet, mert mint ismeretes, akkor ezen ingatlant Ullmann Móric bírta árendába vagy inkább zálogul; ki már akkor átesett a kereszteleési ceremónián; mihez képest a fennhozott gróf azt jegyzé meg, hiszen nem zsidó többé, mert megkeresztelték — mire a Vorspontos ily triumphal válaszolt: »Az ördög nem kereszteli ki abból a zsidót.«” Idézi Siklóssy László: A régi Budapest erkölce. Bp., Osiris, 2002. 409.

²⁵⁷ Heinrich Graetz: Geschichte der Juden: von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Bd. 11, Geschichte der Juden vom Beginn der Mendelssohn'schen Zeit (1750) bis in die neueste Zeit (1848). Leipzig, Oskar Leiner, 1870. 368–407.

nyilatkoztak zsidóságukról: a zsidó nép történelméhez tartoztak, műveik a zsidó kultúrából táplálkoztak és zsidó lényükből fakadtak, akár akaratuktól függetlenül és tudtuk nélkül is, hiszen legbensőbb természetén egyikük sem változtatható: „Nem csak ereikben folyt zsidó vér — írta Graetz —, idegeikben is zsidó életerő buzgott.”²⁵⁸

Graetz könyvét a német zsidó reformmozgalom számos tagja éles kritikával illette,²⁵⁹ a zsidóság vallási közösségre redukálásának bírálataival, a zsidóság népi és nemzeti meghatározásával Graetz ellene ment a zsidó reformmozgalom központi eszméjének, a zsidó nemzeti identitás elvetésének, aminthogy ellene ment persze a németországi reformzsidóság eszméit lényegében átvevő magyar neológ judaizmus hivatalos alaptételének is. Minden bizonnyal ez magyarázza, hogy Graetz művének Szabolcsi Miksa által szerkesztett magyar kiadása nem foglalta magában a XI. kötetet.²⁶⁰ Mindazonáltal a magyar neológ értelmiség Heine portréiban egyértelműen Graetz értelmezése köszönt vissza. „Mert Heine Henrik zsidó maradt lelke mélyén — írta Várnai Sándor *Heine zsidósága* címmel 1911-ben megjelent cikkében —, dacára minden belső ingadozásának, tértovázásának, szíve, lelke egész bensőségével és tűzével. Jellemének, gondolkodásának szakadozottsága el sem képzelhető másként, mint népe örök fájdalomával való összefüggésben. Fájának tulajdonságai erősebbek voltak benne, mint változó szeszélyei. [...] Minden tragikus konfliktusa, minden látszólagos hűtlensége dacára, életének útja nyílegyenesen vezet azon a mezsgyén, melyet eredete számára kijelölt. [...] A protestáns hitre való áttérése nem változtatott semmit a zsidósághoz való belső viszonyán. Tisztán csak formalitás volt az. [...] Mert ismételjük, Heine igazán zsidó volt és igazán zsidó maradt, legszilajabb ellenkezései dacára is.”²⁶¹

Heine esetében a kitérés zsidó szempontból indifferenssé vált, hiszen zsidóságából Heine nem volt kitérhető, mint ahogy zsenialitása sem volt zsidóságtól elkülöníthető – zsidóságából fakadt, annak volt a kifejezése: „E csodálatos költő — írta a neves irodalmár Sebestyén Károly 1914-ben —, akinek mind csodálói vagyunk, e tündöklő prózaíró, akinek mind tanítványai vagyunk, a miénk volt és a miénk maradt. És én meg vagyok szentül győződve róla, hogy sohasem vált volna belőle az a Heine, akit ismerünk, szeretünk és bámulunk, ha nem lett volna a miénk.”²⁶²

²⁵⁸ Idézi *Michael A. Meyer*: Heinrich Graetz and Heinrich von Treitschke: A Comparison of their Historical Images of the Modern Jew. In: *Uő: Judaism within Modernity: Essays on Jewish History and Religion*. Detroit, Wayne State University Press, 2001. 69.; L. még: *Uő: The Emergence of Modern Jewish Historiography: Motives and Motifs*. In: *Uo.* 57–60; *Ismar Schorsch*: Ideology and History in the Age of Emancipation. In: *Uő: From Text to Context* i. m. 266–302.

²⁵⁹ *Nils Roemer*: Jew or German? Heinrich Heine's German-Jewish Reception in the Nineteenth Century. *Germanic Review* 74. (1999: 4. sz.) 305–307.

²⁶⁰ A zsidóság egyetemes története 6 kötetben. Graetz nagy műve alapján és különös tekintettel a magyar zsidók történetére. I–VI. köt. Szerk. Szabolcsi Miksa. Bp., Phönix Irodalmi Rt., 1906–1908. A magyar kiadás 1675-ig ment el, vagyis kihagyta Graetz művének 10-ik és 11-ik kötetét.

²⁶¹ *Várnai Sándor*: Heine zsidósága. Egyenlőség, 1911. szept. 24. Második melléklet. 1–2.

²⁶² *Sebestyén Károly*: Heine és a zsidóság. In: *Évkönyv*. 1914. Szerk. Bánóczy József. Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1914. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai. XXXVIII.) 108.

A „renegát” becstelenségének maradéktalan elítélése, illetve a kitérték társadalmi kirekesztésére tett igyekezet és Helfy Ignác vagy Falk Miksa magasztalása, Vámbéry Ármin faji, illetve Heinrich Heine lényegi zsidóságának hangsúlyozása között nem kis ellentét feszült. Az ellentét csak látszólagos, a kitért zsidó eltérő megítélései a neológ értelmiség egyazon törekvésének rendeződtek alá, a középosztály zsidó identitásának fenntartása, illetve megszilárdítása érdekében kifejtett diskurzus párhuzamos, egymásnak akár ellentmondó részeit képezték.

A kitért zsidók eltérő megítélései a zsidóság különböző — vallásfelekezeti, etnikai, faji esszencialista — meghatározásából fakadtak, e különböző meghatározások egyidejű fennállásának a jelei. Véleményünk szerint ugyanakkor éppen a neológ értelmiségnek a kitéréshez való viszonya vet fényt e meghatározások között hierarchiára is. Az ismételten hangoztatott meggyőződés, mely szerint a zsidóságtól már végleg elhidegült, azt alkalmasint szégyenlő zsidók jobban tennék, ha formálisan is szakítanának a zsidósággal, jelzi, hogy a neológ értelmiség számára a zsidóság alapvetően nem esszencia, hanem tudat és érzelm kérdésé volt. Ha Vámbéryt, vagy Heinét zsidónak minősítette, a kitért házaspároknak a faji elméletek szerint zsidónak tekintendő gyerekeiről, illetve a zsidó hagyomány szerint zsidónak tekintendő lányaikról ilyent soha nem állított. „Fajilag” alkalmasint zsidónak tekintette őket. Csakhogy nem ez volt a lényeg. A neológ értelmiség számára az elsődleges kérdés ugyanis nem a zsidóság *mibenléte*, sem nem egyesek zsidó identitásának léte vagy nemléte volt, hanem a zsidósághoz való kötődés *átadásának képessége és esélye*. És ebből a szempontból, vagyis a zsidóság fennmaradása szempontjából, a zsidó vallás elhagyása alapvető cezúra volt és maradt: a kitérés melletti *döntés*, ha a konvertitára nézve nem is feltétlenül a véget, de leszármazottjait tekintve a vég visszafordíthatatlan kezdetét jelentette.

CONVERSION AND IDENTITY

Changes of the Attitude towards Converted Jews in the Period of the Dual Monarchy

by Miklós Konrád
(Summary)

Conversion among the emancipated Jewry gradually became an integral part of Jewish life throughout Europe. In Hungary it was at the end of the 19th century that the phenomenon became a matter of worry for the neolog Jewish intelligentsia, which was strongly attached to its own Jewish identity and voiced its ideas as such in public matters. Since most of the converted came from the ranks of the economic and cultural elite, conversion seriously undermined the internal cohesion of the entire Jewish society. Besides the formal condemnation of conversion and the argumentation which went with it, by the turn of the century the neolog Jewish intellectuals found themselves in the necessity of forming an attitude not only towards the fact of „abandoning the faith” but also

Ezt a Heine értelmezést a neológ értelmiség körében nem osztotta mindenki, a rabbik írásaiban értelemszerűen nem köszönt vissza. A 19. századi neves zsidó személyiségeknek szentelt könyvében a tudós pesti rabbi Kayserling Meyer meg sem említi Heinét, a zsidó irodalomról szóló munkájában is csupán röviden emlékezik meg róla. L. M. *Kayserling: Gedenkblätter. Hervorragende jüdische Persönlichkeiten des neunzehnten Jahrhunderts. In kurzen Charakteristiken.* Leipzig, Grieben, 1892.; *Uő: Die jüdische Litteratur von Moses Mendelssohn bis auf die Gegenwart.* Trier, Sigmund Mayer, 1896.

towards those who in fact abandoned it. Whereas the discourse put forward in connection with the abstract notion of convert, as well as the argumentation elaborated against conversion itself, was coherent and homogeneous, the opinions articulated in the cases of individual converted Jews show a much greater degree of diversity: they arch from the plain condemnation of the dishonesty of some „renegades” to the praise lavished on others independently from their conversion, going in some cases as far as emphasising „racial Jewishness” which dwarfed conversion. Yet all these apparently contradicting attitudes were in fact subordinated to one ultimate effort, which aimed at maintaining and strengthening by all possible means the Jewish identity of the middle class. And as such they were parts of the same, though changing, discourse.